

Historische bijdragen

Een Laatste Oordeel aan de Oudestraat?

De gevel van het Gotisch Huis te Kampen

door Theo van Mierlo

Ongetwijfeld één van de mooiste historische gevels in Kampen is die van het Gotisch Huis aan de Oudestraat. Dit jaar (2008) is het precies honderd jaar geleden dat de restauratie van de laatmiddeleeuwse gevel, nadat het pand van mogelijke sloop was gered, werd voltooid naar ontwerp van de bekende architect Pierre Cuypers. Wat behelsde deze restauratie, hoe zag de ruim vijfhonderd jaar oude gevel van Bentheimer zandsteen er oorspronkelijk uit en wie mogen we zien als opdrachtgever van dit fraai stukje beeldhouwkunst, zijn een aantal van de vragen waarop in deze bijdrage nader zal worden ingegaan. In het bijzonder zal echter ruime aandacht worden besteed aan de symboliek die in de gevel schuil gaat. Ik zal onderbouwen dat deze symboliek het Laatste Oordeel uitbeeldt. Daarmee sluit het gevelontwerp goed aan bij de tijdsgeest van de 15de en vroege 16de eeuw, waarin het zondebesef en het besef van vergankelijkheid een prominente rol speelden.

Behouden

In juni 1904 bood mejuffrouw A.B. Elemans haar perceel met opstallen aan de Oudestraat, maar doorlopend tot in de Buiten Nieuwstraat, ter veiling aan.¹ Zij had de grutterij, vanaf het midden van de 19de eeuw in bezit van haar vader, na het overlijden van haar moeder en vader in respectievelijk 1886 en 1889, bestierd. Maar in 1904 zag de toen 54-jarige ondernemster hier blijkbaar geen heil meer in. Reeds op 1 juni hadden burgemeester en wethouders de aanstaande veiling van het huis gemeld aan de minister van Binnenlandse Zaken, omdat het gevaar bestond dat het pand na de veiling gesloopt zou worden. De buurman (nummer 160) had namelijk sloop gevorderd wegens het overhangen van het pand op zijn perceel. En aangezien het college in 1901 was berispt voor de sloop van het 15de eeuwse buurpand Oudestraat 156, omdat men had verzuimd dit aan Binnenlandse Zaken (waaronder de zorg voor monumenten viel) te melden, nam men geen risico

De voorgevel van het Gotisch Huis in 1907
(foto G. de Hoog; Collectie RACM, Zeist)

meer.² Het college, meer in het bijzonder burgemeester Van Blommestein, werd hiertoe wellicht ook aangespoord door A.J. Reijers, hoofdopzichter bij Gemeentewerken. Al in 1893 had hij, nog maar 26 jaar oud, de eerste tekeningen van het Gotisch Huis gemaakt en daarna meermalen gepubliceerd over dit pand.³ En hij zal met lede ogen hebben aangezien hoe eerder het naastgelegen pand nummer 156 door de slopershamer was verdwenen. Reijers, blijkbaar vroegtijdig op de hoogte van Elemans voornemen, had de directeur van het Overijssels Geschiedkundig Museum te Zwolle, F.A. Hofer, tevens lid van de in 1903 ingestelde Rijkscommissie tot het Opmaken van een Inventarisatie van de Nederlandse Monumenten op de hoogte gesteld van het mogelijke sloopgevaar. Deze lichtte niet alleen de

minister in maar tevens het Tweede-Kamerlid Victor de Stuers, bekend van zijn protestartikel 'Holland op zijn smalst' dat in 1873 in *De Gids* verscheen en tot 1901 hoofd van de afdeling Kunsten en Wetenschappen bij het ministerie, en de rijksarchitect P.J.H. Cuypers.

Uiteindelijk werd het pand op 16 juli op aandringen van deze heren voorwaardelijk aangekocht door Van Blommestein voor 10.000 gulden. Het feit dat De Stuers zelf 1.000 gulden had bijgedragen aan de koopsom, maar daarnaast ook nog eens voor 500 gulden de eis tot sloop van de buurman afkocht en de gruttersmolen voor 250 gulden overnam van mejuffrouw Elemans, geeft wel aan dat de historische waarde van het pand Oudestraat 158 hoog werd geacht. 'Dit koopmanshuis is te beschouwen als het laatste zichtbare teeken van Kampens grootheid op handelsgebied gedurende de middeleeuwen. Het is inderdaad een document voor de geschiedenis der stad', zo schreven de heren in een notitie over de betekenis van behoud en de mogelijke invulling van het pand.⁴ Nadat de Gemeenteraad op 29 novem-

ber van hetzelfde jaar formeel instemde met de aankoop, werd het gebouw op 2 mei 1905 definitief aan de gemeente overgedragen.

Nu kon serieus gewerkt worden aan de restauratie en herbestemming van het omvangrijke complex, dat zich immers uitstrekt tot aan de Buiten Nieuwstraat. Het gebouw werd in twee fasen gerestaureerd naar plannen van Cuypers. De eerste fase omvatte het voorhuis en richtte zich naast een ruimtelijke herindeling en de reconstructie van de trappen, in eerste instantie vooral op de voor- en achtergevel en werd in de loop van 1909 afgerond.⁵ Onduidelijkheid over de stabiliteit van het flink verzakte pand, maar bovenal het meningsverschil over de toekomst van het achterhuis leidden dan tot vertraging en uiteindelijk zelfs stagnatie van de werkzaamheden. Daar waar de gemeente Kampen, in het bijzonder Van Blommestein, daarin gesteund door de directeur van Gemeentewerken De Vidal de St. Germain, herstel van het achterhuis en de stallen - oud, onbruikbaar en het zicht op de fraaie achtergevel ontnemend - zinloos achtte, verplichtte het Rijk zich tot herstel van dit bijzondere gebouwencomplex met onder meer de fraaie 17de eeuwse keuken en de bijzondere maalterij.

Pas nadat in januari 1915 het Rijk het huis tegen betaling van een deel van de koopsom van de gemeente overnam, konden de werkzaamheden voortgezet worden. Die aan het voorhuis werden hervat en de achterliggende gebouwen werden aangepast en hersteld. Het voorhuis ging plaatsbieden aan de openbare bibliotheek en een expositieruimte van de Stichting Campen, die er al in 1919 haar eerste tentoonstelling hield.⁶ Een deel van de stallen werd verbouwd tot conciërgewoning. Op 9 februari 1921 werd uiteindelijk met een sobere plechtigheid de openbare leeszaal geopend, waarmee ook het herstel van het complex was voltooid. De belangrijkste hoofdrolspelers bij de restauratie waren daarbij niet meer aanwezig. De Stuers was reeds in 1916 overleden, de bedlegerige Cuypers overleed een maand later op bijna 94-jarige leeftijd, Van Blommestein was in 1919 opgevolgd door burgemeester Fernhout en Hoefer bleek verhinderd. Maar Reijers, nog tot 1933 hoofdopzichter en voorzitter van Stichting Campen, was er wel en zal tevreden geweest zijn! De gruttersmolen zou pas ruim honderd jaar nadat De Stuers deze met eigen middelen had aangekocht, in 1997 gerestaureerd worden.⁷

Niet ongeschonden

De voorgevel van het Gotisch Huis was bij aanvang van de restauratie niet meer geheel in oorspronkelijke staat. Vanaf de 18de eeuw hadden er meer-

dere veranderingen plaatsgevonden. In de eerste plaats werden bij alle verdiepingen de middenstijlen uit de bovenlichten van de vensters verwijderd. In plaats van de glas-in-lood vensters kwamen hier nu houten kozijnen met vierkante ruitjes geplaatst in glashouten. Hoewel de oudste voorbeelden hiervan uit het midden van de 17de eeuw dateren, werd dit vooral vanaf het begin van de 18de eeuw geleidelijk gemeengoed, in het bijzonder in de vorm van het zogenaamde Engelse (schuif)raam. Vrijwel steeds zijn er bij deze ramen vijf ruiten in de breedte en idealiter ook vijf ruiten in de hoogte. Een fraai voorbeeld daarvan is nog steeds te vinden in de uit 1764 daterende lijstgevel van Oudestraat 107. Rond 1770 werden de ruiten groter, zodat er vier in plaats van vijf ruiten in de breedte konden worden gemaakt.⁸ Op foto's van de gevel van het Gotisch Huis van vóór de restauratie zien we in de bovenvensters van de eerste verdieping steeds 5 x 5 ruitjes en in die van de lagere tweede verdieping 5 x 4 ruitjes. Op grond van het bovenstaande mag men aannemen dat de bovenvensters dus ergens tussen 1700 en 1770 zijn voorzien van deze ruitjes in hout gevat.

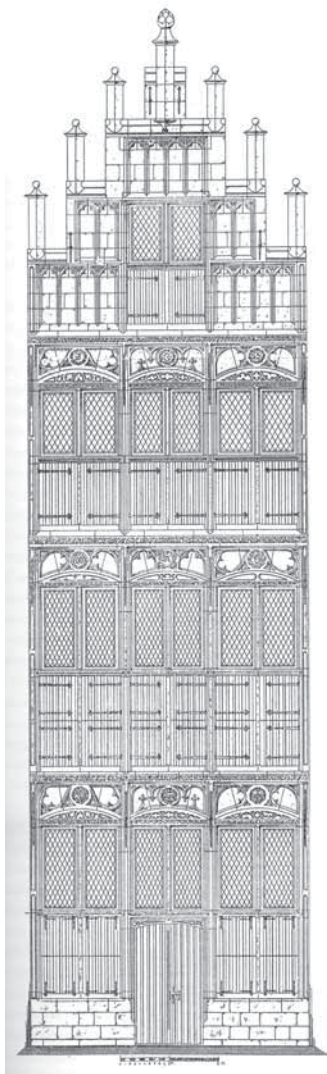
Ook de topgevel die het pand oorspronkelijk bezat, zal in de 18de eeuw verwijderd zijn. Op een aantal door Pieter Remmers rond 1790 vervaardigde geaquarelleerde stadsgezichten van Kampen is de gevel reeds voorzien van de lijstgoot.⁹ Ongetwijfeld zal de bouwkundige toestand van de topgevel na meer dan twee eeuwen verre van optimaal geweest zijn. Verwijdering van de top maakte niet alleen kostbaar onderhoud overbodig, maar de plaatsing van de lijstgoot sloot ook aan bij de gangbare gevelarchitectuur. Voor de hand ligt dan ook dat verwijdering rond het midden of in ieder geval in de tweede helft van de 18de eeuw plaatsgevonden zal hebben.

In 1816 werd ten slotte voor de oorspronkelijke onderpui een nieuwe bakstenen pui in empirestijl geplaatst. De oude natuurstenen pui werd niet geheel verwijderd. Wel werden de vensters en de deurpartij in het midden geheel uitgebroken om daar nieuwe houten kozijnen te kunnen plaatsen en werd het overige natuursteen bijgekapt. Onder de behouden waterlijst die de oorspronkelijke pui afsloot, werd een dunne rand van de oude pui gehandhaafd. In het midden daarvan werd het jaartal 1816 uitgebeiteld.¹⁰ Met deze wijzigingen had de gevel uiteindelijk veel van zijn imposante laat-middeleeuwse karakter verloren. Bovendien was het pand in de loop der tijd aanzienlijk naar het noorden verzakt. Daardoor stond de oude gevel flink uit het lood. Doordat de onderpui in 1816 wel in het lood was opgetrokken, viel dit des te meer op.

Restauratie

Het was deze geschonden gevel die met de restauratie in 1907/1908 weer zijn oude luister moest herkrijgen. Dit betekende dat in de visie van Reijers, De Stuers en Cuypers de gevel weer te lood herbouwd diende te worden en de 19de eeuwse onderpui alsmede de gootlijst moesten verdwijnen om plaats te maken voor een nieuwe onderpui en topgevel. In de rationalistische denktrant van Cuypers was het terugbrengen van beide onderdelen in de oorspronkelijke staat een logische handelwijze, omdat de vormen onweersprekelijk waren vervat in het strakke ritme van de laatgotische gevel.¹¹ Pierre Cuypers is de ontwerper van de nieuwe onderpui en de topgevel. Maar zeker ook Reijers zal hierbij een rol gespeeld hebben, evenals Cuypers' zoon Jos, die zich in 1892 met zijn vader associeerde als Cuypers & Co. Zo is het Reijers die blijkens zijn dagboek de detailtekeningen voor de topgevel klaarmaakte en die begin mei 1908 afreisde naar Amsterdam om samen met Jos Cuypers onder meer de vorm van de pinakels en van de kraagsteen van de toppinakel van de topgevel te bespreken.¹²

Voor het ontwerp van de topgevel werd teruggegrepen op een potloodtekening van het IJsselfront uit de eerste helft van de 17de eeuw, die in het Kamper Gemeentearchief wordt bewaard.¹³ Reijers vermeldde in een latere toevoeging aan zijn dagboek dat deze potloodschets werd gevonden door de toenmalige archivaris van Kampen mr. J. Nanninga Uitterdijk en hemzelf. De vage verticale lijntjes die bij enkele geveltoppen in de nabijheid van het Heilige Geestgasthuis vermoedelijk pinakels weergeven, waren in de historiserende restauratiepraktijk van

De voorgevel van het Gotisch Huis na restauratie; een opmeting van A.J. Reijers. (Collectie Frans Walkate Archief)

Cuypers voldoende voor het ontwerpen van de nieuwe top, waarvan het stijl- en regelwerk met overhoekse pinakels en nissen logisch voortvloeide uit het nog bestaande. Ditzelfde gold voor de onderpui, die naar analogie van het bestaande natuurstenen stijl- en regelwerk ontworpen werd met kruisramen en getraceerde vullingen.¹⁴ De pui was, zo schreef Reijers later in zijn restauratiedagboek, 'stijlkundig niet te handhaven'. Hij schrijft ook hoe bij sloop van deze pui de oude zandstenen pui alsnog tevoorschijn kwam. Weliswaar bleek dat men in 1816 ten behoeve van het kunnen plaatsen van de nieuwe pui de lijsten en profielen had weggekapt, desondanks waren, hoewel geschonden, de vroegere ornamenten en profielen nog zichtbaar. En dan volgt een ware verheerlijking van Cuypers: 'Toen dr. Cuypers de nu aanwezige groefstenen onderpui ontwierp, was hij natuurlijk onbekend met datgene wat zich achter de toen nog aanwezige pui van 1816 zou bevinden. En nu is merkwaardig, dat het ontwerp Cuypers voor de nieuwe, nu aanwezige pui, volkomen in alle onderdeelen, óók wat de orna-

Jonkheer Victor de Stuers (l) en Pierre Cuypers op een foto van ca. 1880, samen met A.J. Reijers de hoofdrolspelers bij de restauratie van het Gotisch Huis.
(Collectie Stedelijk Museum Roermond)

menten en de blindboogvullingen betreft, zuiver overeenkwamen met de in 1816 weggekapte en weggemetselde, die toen bloot kwamen en zuiver waren te volgen. Dit toont de groote stijlvastheid en oudheidkundige kennis van dr. P.J.H. Cuypers, die een met de laat-gothische pui van ± 1500 volkomen accordeerend ontwerp voor de nieuwe pui maakte, zonder de pui van ± 1500 gezien te hebben, want die was, als gezegd, achter de pui van 1816 weggemetseld.'

Het bestek voor de restauratie van het Gotisch Huis werd in 1907 door Reijers opgesteld naar gegevens van Cuypers.¹⁵ De Stuurs had op een aantal punten in dit bestek vragen en commentaar. Zo was hij het niet eens met het feit dat de nieuwe onderpui en de topgevel vervaardigd dienden te worden van eerste kwaliteit Udel-fanger steen uit de groeven van de

Société Anonyme de Montfort te Luxemburg in plaats van de Bentheimer steen, waaruit de oorspronkelijke gevel was opgetrokken. Cuypers antwoordde hem dat dit laatste materiaal om gezondheidsredenen niet meer toegepast mocht worden. Udelfanger steen werd in de tweede helft van de 19de eeuw op grote schaal toegepast als restauratiesteen en is in diezelfde tijd ook aan een aantal nieuw gebouwde kerken gebruikt. De belangrijkste groeve van deze steen was na de napoleontische tijd weer gedeeltelijk in handen gekomen van de (katholieke) kerk, wat de verklaring zou kunnen zijn waarom de Udelfanger steen in Nederland op grote schaal is verwerkt in de vele neogotische kerken. En veel van deze kerken werden gebouwd door Cuypers en zijn leerlingen. Ook bij de door Cuypers uitgevoerde restauratieprojecten wordt deze steen aangetroffen. Het feit dat de fijnkorrelige steen veel beter te bewerken is dan de tot dan gebruikte zandstenen uit Bentheim heeft hierbij zeker ook een rol gespeeld, net zoals het gegeven dat de geelgrijze tot groengele kleur redelijk aansloot bij de verschillende vroeger gebruikte materialen. Rond 1905 werd de Udelfanger zandsteen bijna niet meer gebruikt omdat steeds vaker vraagtekens werden gezet bij de duurzaamheid van het materiaal. Ook drong steeds meer het besef door van de gezondheidsrisico's die verbonden zijn aan het werken met zandsteen, waardoor steeds vaker de overstap naar kalksteen werd gemaakt. Cuypers was echter overtuigd van de goede kwaliteit van de Udelfanger, onder meer omdat hij, overigens ten onrechte, aannam dat de Romeinen deze steen gebruikt zouden hebben voor de Porta Nigra in Trier.¹⁶ Dat Udelfanger uiteindelijk veel minder duurzaam blijkt te zijn dan de Bentheimer zandsteen was Cuypers echter nog niet bekend en dus voor hem geen reden om in de Kamper situatie van het bestek af te wijken. En gezegd moet worden, dat de nieuwe toevoegingen aan de gevel van het Gotisch Huis tot op heden nog in een redelijk goede staat zijn. Overigens werden ontbrekende elementen aan de oorspronkelijke gevel wel uitgevoerd in Bentheimer zandsteen.

Ook wilde De Stuers van Cuypers weten waarom de oude gevel volgens bestek opnieuw gefrijnd, ofwel van fijne groefjes voorzien, diende te worden en pleitte hij verder voor overhoeks glas-in-lood in plaats van verticaal. Op deze beide onderdelen deelde Cuypers wel de opvattingen van De Stuers. Hij was met hem van mening dat de oude steen niét gefrijnd moest worden. 'Ik zou zelfs meenen, dat het beter ware de verflaag er maar niet af te doen [hoewel het bestek dit wel voorschreef; Th.v.M.], uit vrees voor beschadiging der *profielen*', aldus Cuypers. En aldus geschiedde uiteinde-

lijk, evenals de toepassing van het overhoekse glas.

De restauratiewerkzaamheden aan het Gotisch Huis werden op 31 juli 1907 gegund aan de Kamper aannemer G. Londo. Het steenhouwwerk zou uitgevoerd worden door M. Keikes en het beeldhouwwerk door de Amsterdammer J. Dils. De afwerking van de nieuwe geveldelen kwam uiteindelijk voor rekening van de Kamper steenhouwer T. van Ommen. Dagelijks opzichter was G. Fransen, maar uit het door Reijers bijgehouden dagboek blijkt dat de hoofdopzichter zelf ook een flinke vinger in de pap bleef houden. In september 1907 werd voor de gevel aan de Oudestraat een steiger geplaatst, maar eerst in februari 1908 begonnen hier de daadwerkelijke werkzaamheden. Op 21 februari kreeg Londo van Reijers toestemming om met de demontage van de oude zandstenen gevel te beginnen. Half maart werd begonnen met de plaatsing van de nieuwe onderpui. Eind maart was dit tot en met de kraagstukken gevorderd, zodat de strijkbalk aan de binnenzijde van de gevel geplaatst kon worden. Begin april werd begonnen met het in lood herplaatsen van de oude gevel. Opvallend is dat pas kort voor die tijd Keikes van Reijers opdracht kreeg de zes verdwenen middenstijlen voor de bovenvensters te maken, waardoor de herplaatsing van de pui vertraging opliep. Maar 21 april was dit toch voltooid, waarna met het plaatsen van de nieuw vervaardigde topgevel werd begonnen. Ook nu echter moesten bepaalde details nog gaande het werk vastgesteld worden, blijkens het bezoek van Reijers begin mei aan Jos Cuypers. Nadat steenhouwer Van Ommen de nieuw geplaatste top had bijgewerkt kon nog voor de zomer de steiger deels afgebroken worden. Het fraaie beeldhouwwerk aan de onderpui werd eerst na plaatsing van het natuursteen ter plaatse gehakt. Op 17 augustus schreef Reijers in zijn dagboek dat de steenhouwer Dils was begonnen met het hakken van de leeuw en op 2 september lezen we dat hij de spiegels in de zijdammen hakte. Het beeldhouwwerk in de borstweringen boven de ramen van de onderpui werd gekopieerd naar die in de borstweringen van de tweede verdieping. De medaillons in de onderpui werden echter niet voorzien van letters, maar van respectievelijk het rijkswapen (een naar links gekeerde staande leeuw met sabel), het jaartal 1908 en het Kamper wapen.

Eind november kwam eerst het glas-in-lood, via de Kamper onderaannemer Willem Kraal jr., geleverd door de firma Bilderbeek te Nijmegen.¹⁷ Daarbij waren nog niet de twee ramen boven de deur, waar in ieder raam een wapen kwam. Op een in het Frans Walkate Archief bewaard gebleven foto van de onderpui zijn beide wapens duidelijk te zien. Onduidelijk blijft ech-

De (familie?)wapens in glas en lood boven de
ingang van het Gotisch Huis.
(Collectie Frans Walkate Archief)

ter tot wie of welke families deze wapens behoord hebben. Ook Reijers meldt dit niet in zijn dagboek. Thans zijn deze wapens niet meer in de ramen aanwezig. Eind jaren vijftig of begin jaren zestig van de vorige eeuw moeten ze zijn verwijderd, waarna in alle zes de bovenramen van de onderpui ronde cirkels van blank glas werden gemaakt waarachter aan de binnenzijde medaillons van in lood gevat gebrandschilderd glas werden gehangen.¹⁸ De zes medaillons dragen in gotische banderollen de namen van de oprichters en eerste bestuursleden van Stichting Campen, die tot aan de Tweede Wereldoorlog het museum beheerde in het Gotisch Huis. Volgens de inventarislijst van deze stichting werden de medaillons vervaardigd en geschonken door de heer Von Steijger, oud-officier te Bilthoven.¹⁹ Op 2 december werden de

glas-in-loodramen volgens het dagboek van Reijers in de voorgevel geplaatst en werd ook de schutting voor het gebouw verwijderd.

Al eerder, eind oktober, hadden Cuypers senior en Hoefer - de laatste ongetwijfeld vanuit zijn hoedanigheid als lid van de Rijkscommissie Monumenten - de restauratiewerkzaamheden bezichtigd en deze in aanwezigheid van de directeur gemeentewerken De Vidal de St. Germain, in orde bevonden en goedgekeurd.²⁰ Aannemelijk is dat Cuypers de nacht doorgebracht zal hebben bij Hoefer in Zwolle, want zij bevonden zich volgens de mededeling van Reijers reeds 's morgens om acht uur op het werk! Hoefer had ook al bij het begin van de werkzaamheden op 2 maart samen met stadsarchivaris Nanninga Uitterdijk de restauratiewerkzaamheden bezocht. Een maand later had Jos Cuypers de werkzaamheden bezichtigd. Ook bij het vervolg van de restauratiewerkzaamheden zouden al deze mensen nog regelmatig het Gotisch Huis bezoeken. De meest constante bezoeker aan de werkzaamheden zal echter Reijers geweest zijn. En het moet hem goed

De gevel van het Gotisch Huis.
(Foto Theo van Mierlo)

gedaan hebben, dat hoewel de verdere werkzaamheden aan de achtergevel en het interieur nog lang niet voltooid waren, de voorgevel zijn laatmiddeleeuwse allure had teruggekregen.

De gevel nader bekeken

Laten we nu nader inzoomen op de zo karakteristieke voorgevel. Van de oorspronkelijke laatmiddeleeuwse gevel zijn de eerste en tweede verdieplingslaag nagenoeg ongeschonden bewaard gebleven. Het pand zelf kan gedateerd worden rond 1500. Houtmonsters uit kap- en houtconstructie van het pand hebben doen vaststellen dat het hout in 1498 en 1499 gekapt is.²¹ Aangenomen mag dan ook worden, dat de gevel kort daarna geplaatst zal zijn.

De gevel is opgetrokken in Bentheimer zandsteen, meer in het bij-

zonder de variant die in het meest westelijk deel van het graafschap Bentheim bij Gildehaus (achter Hengelo) gewonnen werd en die licht geelgrijs is van kleur. Dit in tegenstelling tot het bij het meer oostwaarts gelegen Bad Bentheim gewonnen zandsteen, dat meer uitgesproken geel van tint is.²² Het gebruik van Bentheimer zandsteen was rond 1500 in het IJssel- en Vechtgebied het meest voor de hand liggend. Nadat het tot 1400 vrijwel uitsluitend in de directe omgeving van het wingebied werd gebruikt, verspreidde de toepassing zich vanaf het begin van de 15de eeuw ook naar de Overijsselse gebieden. Met name toen Zwolle in 1438 het stapelrecht kreeg op de Vecht en kooplieden zich hier, maar ook in Deventer, vestigden of er hun opslagplaats hadden en vooral Oost- en Noord Nederland een belangrijke afzetmarkt werd.²³

De gevel heeft een rank karakter en is zeer transparant. Iele geprofileerde dammetjes met spiegels (een verdieping in het voorvlak) scheiden de kruisvensters.²⁴ Per bouwlaag telt de gevel drie gekoppelde kruisvensters, waardoor een gevelindeling van drie assen ontstaat. Dit zal ook gegolden heb-

ben voor de onderpui, met dien verstande dat zich, zoals ook in de huidige door Cuypers gereconstrueerde situatie, in het midden de toegangsdeur bevond. Dergelijke in drie vlakken verdeelde trapgevels zijn kenmerkend voor de gevelarchitectuur in de IJsselsteden. Vooral de baksteenvarianten hebben veel overeenkomsten met Hanzeatische trapgevels en behoren volgens hun architectuurvormen tot de invloedssfeer van de Nederrijnse gotiek.²⁵ De doorschijnende werking van de hoge dominante vensters, ook in de achtergevel, is in overeenstemming met de diepte van het pand, die ongeveer 25 meter bedraagt.

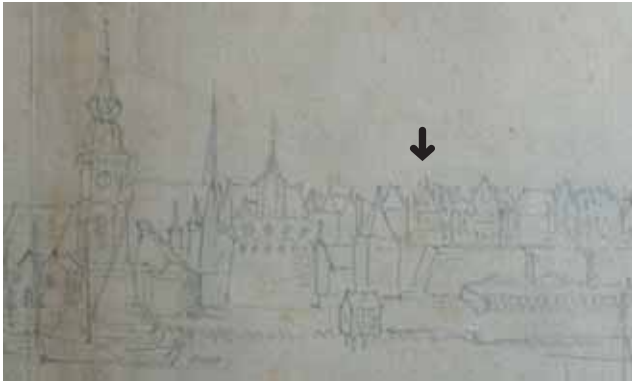
De verticale vensterassen in de gevel worden onderbroken door fraaie beeldhouwde over de volle gevelbreedte doorlopende waterlijsten boven iedere vensterpartij en horizontale zones of borstweringen boven de vensters. In iedere waterlijst zijn te midden van fraai loofwerk meerdere dieren te herkennen. De borstweringen zijn versierd met visblaas- en driepas-motieven, beiden typisch laatgotische siermotieven, geplaatst boven ontlastingsbogen. De lateien of bovendorpels van de vensters, alsmede de ruimtes tussen deze bovendorpels en de ontlastingsbogen zijn eveneens versierd met fraai ornamentwerk. In iedere borstwering bevindt zich in het midden een medaillon. Op de medaillons zijn gotische letters aangebracht. Boven de vensters van de tweede verdieping leest men respectievelijk J O H, staande voor Johannes, bij de eerste verdieping respectievelijk M A R, staande voor Maria. Aangenomen mag worden dat ook de oorspronkelijke onderpui een drietal medaillons gekend heeft en dat deze, gezien de context, de letters I H S, staande voor Jezus, gedragen hebben. Met name in de Duitse stad Münster zijn meerdere voorbeelden van de combinatie van deze drie afkortingen op gevels bekend. Later zal op deze medaillons en de waterlijsten nog nader ingegaan worden.

Beschildering

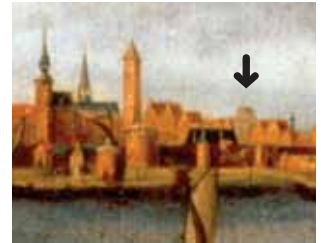
De gevel is oorspronkelijk beschilderd geweest. De gele verflaag die honderd jaar geleden bij de restauratie nog duidelijker herkenbaar was, is thans door verwerking lang niet meer overal aanwezig. Maar met name in de dagkanten (de loodrecht op de gevel staande zijkanten) van de vensters is de beschildering nog aanwezig. Ook in de borstweringen zijn daarvan nog resten. Naast geel zijn hier vooral in de dagkanten van het beeldhouwwerk ook de kleuren rood en groen te vinden. Op (zwart-wit) foto's van de gevel van vóór de restauratie, is met name de beschildering van deze dagkanten nog duidelijk te zien. Ook de letters in de medaillons zijn dan nog,

in tegenstelling tot de huidige situatie, beschilderd. Hoewel de verflaag op de waterlijsten nog hoofdzakelijk aanwezig is, zijn de kleuren door verwerking nauwelijks meer herkenbaar.²⁶ Het beschilderen van een natuurstenen gevel was niet ongebruikelijk. De verflaag diende niet alleen als bescherming tegen verwerking als gevolg van weersinvloeden, maar ook om kleurverschil in het gebruikte materiaal of de toepassing van verschillende natuursteensoorten te verbloemen. Een goed voorbeeld van dit laatste is het huis Leeuwenberch (ongeveer 1500) aan de Oudegracht te Utrecht, waarvan de gevel grotendeels is opgetrokken uit Bentheimer zandsteen. Maar de willekeurige verwerking van blokken Drachenfeld trachiet tussen de zandsteen door en de grote kwaliteits- en kleurverschillen tussen de zandsteenblokken onderling, maken aannemelijk dat de gevel vanaf het begin beschilderd moet zijn geweest. De teruggevonden resten van diverse gelige kleurlagen wezen erop dat in de loop der eeuwen deze behandeling meermalen werd herhaald, waarbij de kleur varieerde van een vrij uitgesproken zachtgeel tot romige, bleke en grijze versies ervan.²⁷ In ieder geval werd hiermee de oorspronkelijke kleur benaderd van het Bentheimer zandsteen, dat als nadelen heeft dat het door het relatief hoge ijzergehalte soms vlekkerig kan zijn en bovendien uiteindelijk met de tijd zwart gaat verwerken. In het bijzonder deze laatste kenmerken zouden mede wel eens de voornaamste reden geweest kunnen zijn voor het beschilderen van de gevel van het Gotisch Huis aan de Oudestraat.

Oorspronkelijk had de gevel ook een topgevel. Op meerdere 17de eeuwse schilderijen waarop het Kamper IJsselfront staat afgebeeld, is de natuurstenen gevel van het Gotisch Huis met topgevel duidelijk herkenbaar. Het best is dit te zien op een schilderij van Claes Bellequin uit 1654, dat zich bevindt in de collectie van het Stedelijk Museum Kampen.²⁸ Niet duidelijk is of de topgevel oorspronkelijk voorzien is geweest van pinakels, maar het lijkt wel aannemelijk. Cuypers heeft deze op grond van de 17de eeuwse potloodtekening in het Kamper Gemeentearchief in ieder geval bij zijn reconstructie wel (weer) aangebracht. Een topgevel was bij de laatmiddeleeuwse woningbouw zeer gebruikelijk en reeds in de 14de eeuw waren er huizen met een rijker silhouet dan dat van gewone trapgevels. Het is onwaarschijnlijk dat de stadse contourlijnen van pinakels, gespleten geveltrappen en ander kartelwerk de illusie van verdedigbaarheid hebben gewekt. Vermoedelijk was de vorm van de contour vooral een esthetische kwestie. De spleten en pinakels maakten de geveltrappen weliswaar kwetsbaar voor regen en vorst, maar hadden het voordeel dat de kracht van windstoten er

Het Gotisch huis met pinakels (rechts van de vierkante muurtoren), op een potloodtekening uit de eerste helft van de 17de eeuw (Collectie Gemeentearchief Kampen)

Het Gotisch Huis valt met zijn natuurstenen gevel duidelijk op te midden van de bakstenen gebouwen op dit schilderij van Claes Bellequin uit 1654 (Collectie Stedelijk Museum Kampen)

door werd gebroken, zodat de dakbedekking minder snel opwoei. Aangezien de huizen waaraan zij voorkwamen oorspronkelijk boven de lage bebouwing uitstaken, kan dit deze vormgeving hebben bevorderd.²⁹

Geen twaalf in een dozijn

Het Gotisch Huis was onmiskenbaar een woonhuis van allure, niet alleen door het uiterlijk van de voorgevel maar ook door de hoogte met drie bouwlagen. Het meest voorkomend in het laatmiddeleeuwse Kampen waren eenaagshuizen en huizen met een verdieping. Huizen met een tweede verdieping daarentegen, kwamen slechts in beperkte mate voor. Thans kent Kampen nog elf voorbeelden van dergelijke drielaagshuizen en het lijkt niet aannemelijk dat het oorspronkelijke aantal veel hoger geweest zal zijn. Kenmerkend voor een tweede verdieping is de geringe hoogte van ongeveer drie meter, daar waar de begane grond en de verdieping veelal een hoogte van vier tot vijf meter kennen.³⁰ Het Gotisch Huis vormt echter een uitzondering op deze regel. Ten opzichte van de begane grond en de verdieping met een hoogte van respectievelijk circa 4,5 en circa 4,7 meter is de tweede verdieping weliswaar lager, maar met een hoogte van circa 3,6 meter altijd nog hoger dan gebruikelijk bij een tweede verdieping. Op het eerder genoemde schilderij van Claes Bellequin steekt het pand net als tegenwoordig dan ook aanzienlijk boven de omliggende bebouwing uit.

Behalve door zijn hoogte, valt het pand op het schilderij ook duidelijk op door zijn natuurstenen gevel te midden van verder bakstenen gevels.

Op deze aquarel van het IJsselfront van Pieter Remmers uit circa 1790, is de topgevel van het Gotisch Huis reeds vervangen door een lijstgoot (Collectie Stedelijk Museum Zwolle)

De topgevel van het Gotisch Huis steekt ook nu nog boven de bebouwing uit (Foto Theo van Mierlo)

Natuurstenen gevels waren geen gemeengoed in de laatmiddeleeuwse steden. Behalve bij de kerkgebouwen, was het toch vooral baksteen dat het stadsbeeld bepaalde, in het bijzonder bij de particuliere woningbouw. Wel nam in de 15de eeuw de toepassing van natuurstenen elementen, meer dan alleen in de vorm van raam- en deurkozijnen, in de bakstenen gevels toe en kwamen natuurstenen puin onder bakstenen gevels voor. Maar complete natuurstenen gevels bleven een uitzondering.³¹ Toch lieten aan het eind van de 15de eeuw en in de eerste helft van de 16de eeuw enkele rijke Kampenaren natuurstenen gevels bouwen, waarvan het Gotisch Huis wel het meest prominente voorbeeld is.³²

Gebruikelijk was dat particuliere bouwheren voor de opbouw van hun huis en voor de gevels zich lieten inspireren door bestaande voorbeelden en bouwkundige tradities. In zijn dissertatie over het bouwen in Kampen tussen 1450 en 1650 geeft Chris Kolman daarvan ook enkele uit de bronnen bekende voorbeelden. En zeker vóór 1600 bemoeide de stedelijke overheid zich hier niet of nauwelijks mee. Voor de architectonische aspecten van de bouwplannen, het in stand houden en waar mogelijk verfraaien van het stadsbeeld kreeg de overheid eerst vanaf de eerste helft van de 17de eeuw meer interesse.³³

Voor de bouw van de fraaie natuurstenen gevel van het Gotisch Huis zal de opdrachtgever echter niet teruggerepen kunnen hebben op plaatselijke voorbeelden. Met name in het westen en zuiden van ons land was het gebruikelijk dat gevels op bestelling aan de groeven werden gehakt. In

midden en oost Nederland, waar het materiaal voor natuurstenen gevels vooral bij groeven uit het Maasgebied, de Rijn of in de Kamper situatie vooral in Bentheim werd besteld, gold dit in mindere mate. De steenhandel en het ontwerpwerk met betrekking tot zandsteen uit Bentheim concentreerden zich vooral in Zwolle en Deventer. Het lijkt erop dat in deze beide steden ateliers waren die gevelwerk konden leveren. Zo leverde in 1460 een steenhandelaar uit Deventer het klaargemaakte steenwerk voor het raadhuis in Enkhuizen. De eerder aangehaalde gevel van het Utrechtse huis Leeuwenberch kan zeker door een Bentheimer groeve geleverd zijn. De verfijndere behandeling van bijvoorbeeld de gevel van het uit circa 1470 daterende pand Melkmarkt 10 te Zwolle, maar ook van die van het Gotisch Huis maakt een directe levering van deze gevels vanuit de groeve onwaarschijnlijk.³⁴

De bouwheer van het Gotisch Huis zou dus voor zijn gevel een beroep gedaan kunnen hebben op lokale of regionale steenleveranciers. Het maken van natuurstenen gevels vormde een relatief kleine, maar voor de steenhouders ambachtelijk en financieel interessante markt. En in het begin van de 16de eeuw was er op die markt sprake van felle concurrentie. Dusdanig zelfs dat in 1520 het metselaarsgilde het Kamper stadsbestuur een voorstel deed de import te verbieden van natuurstenen gevels die elders in onderdelen werden klaargemaakt en daarna te Kampen werden gesteld en opgebouwd. Het moest de in Kampen gevestigde steenhouders beschermen ten opzichte van de concurrentie van buiten de stad. Anderzijds beperkte het, wanneer het verzoek was ingewilligd, ook de vrijheid van de bouwheer om de beste steenhouwer voor het werk te zoeken. Rijke burgers met plannen voor een kostbare, modieuze gevel, die in het stadsbestuur waarschijnlijk goed waren vertegenwoordigd, hebben dit dan ook wellicht tegengehouden, want het voorstel haalde niet de definitieve versie van de gildebrief.³⁵ Dat in Kampen en omgeving in ieder geval in het midden van de 16de eeuw kwaliteit aanwezig was onder de lokale steenhouders bewijst de gevel van het ook aan de Oudestraat gelegen Oude Vleeshuis. Deze gevel, eveneens opgetrokken van Bentheimer zandsteen, werd in 1557 in opdracht van het stadsbestuur vervaardigd door de plaatselijke steenhouwer en natuursteenhandelaar Lambert Stuurman. Waarschijnlijk was Lambert de zoon van de Zwolse natuursteenhandelaar Lambert Stuurman senior, waarmee het Kamper stadsbestuur in de jaren veertig en vijftig van de 16de eeuw zaken deed. Lambert junior had in 1555 zijn burgerschap van de stad Kampen gekocht, waardoor hij lid kon worden van het metselaarsgilde en

zich hier als ambachtsmeester kon vestigen.³⁶

In hoeverre de eigenaar van het Gotisch Huis een halve eeuw eerder een beroep gedaan heeft op een lokale of regionale steenhouwer is niet met zekerheid te zeggen. Toch zijn er argumenten aan te dragen die meer pleiten voor een steenhouwer van buiten de regio. Wanneer bijvoorbeeld de gevel van Melkmarkt 10 te Zwolle, waarvan een lokale leverancier/steenhouwer gezien de positie van Zwolle in de handel van Bentheimer zandsteen zeker voor de hand ligt, vergeleken wordt met die van het Gotisch Huis, dan kan de laatste gezien de gedetailleerdheid toch als van een hogere kwaliteit beschouwd worden. Stilistisch zijn er ook argumenten aan te dragen die pleiten voor een bouwer van buiten de regio. C.N. Fehrmann wijst in zijn boekje *Kampen, vroeger en nu* op het Vlaamse karakter van het Gotisch Huis, wat onder meer zou blijken uit de smalle lijsten tussen en naast de vensters en de visblaasmotieven erboven. Ook de Twentse architectuurhistoricus Everhard Jans geeft aan dat bepaalde sierdetails Vlaamse invloeden verraden. Anderzijds wijst de laatstgenoemde er ook op dat de visblaasmotieven van de Vlaamse flamboyante gotiek zoals die in Kampen werden geïnterpreteerd ook voorkwamen aan het tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegane raadhuis van het Nederrijnse Wezel. Dit soort siervormen werden aan de stedelijke bouwkunst van Vlaanderen en Brabant ontleend en vonden via handelscontacten hun weg naar elders, waaronder het Rijn- en IJsselgebied. Anderzijds heeft vergelijkend onderzoek uitgewezen dat in oostelijk Nederland de invloed uit Nederrijnse plaatsen groter was dan die uit Utrecht en de zuidelijke Nederlanden.³⁷ Daarnaast verraadt de gevel ook invloeden uit het Münsterland. De waterlijsten vertonen stilistisch overeenkomst met de versierde lijsten die voorkomen aan het vermoedelijk uit 1501 daterende doxaal (koorafsluiting) in het Kruisherenklooster te Ter Apel. Dit doxaal wordt, evenals de nog aanwezige sedilia (priestergestoelte) en het sacramentshuis, toegeschreven aan de Meester van het Altenrheiner retabel, die tussen 1470 en circa 1500 werkzaam was in het Münsterland.³⁸ Daarnaast is er al eerder op gewezen dat voorbeelden van de toepassing van de combinatie van monogrammen van Jezus, Maria en Johannes op gevels, vooral terug te vinden zijn in de stad Münster. We weten niet of de bouwheer van het Gotisch Huis - de koopman Frederick Rijnvisch, zoals straks zal blijken - (handels)contacten onderhield met deze Duitse stad. In het Kamper stadsarchief, noch in dat van Münster zijn daarvoor aanwijzingen te vinden.³⁹ Maar hoewel niet te bewijzen, is het niet uit te sluiten dat Frederick zijn gevel heeft laten bouwen

door een steenhouwer uit Münster of omgeving, of zich in ieder geval door voorbeelden uit deze stad heeft laten inspireren. Fredericks mogelijke handelscontacten met de Vlaamse gebieden, alsmede de hierboven algemene invloed van de Vlaamse architectuur in onze gebieden, staan ook bij een bouwer uit het Münsterse, eventuele Vlaamse elementen in de gevel van het Gotisch Huis niet in de weg.

Waar de bouwer van de gevel van het Gotisch Huis ook vandaan gekomen zal zijn, het was in ieder geval een goede en ervaren ambachtsman. Zo toont een geometrische analyse van de straatgevel, dat de verhoudingen in de hoogte bij de etages met het getal 5 te verbinden zijn. De kapruimte is zelfs een gelijkzijdige driehoek van 5x5x5 meter.⁴⁰ En de toepassing van de medaillons met monogrammen en de rijk gebeeldhouwde waterlijsten, die zoals we nog zullen zien met elkaar in relatie staan, wijzen op zijn minst op een duidelijk program, waarop zeker de bouwheer zijn invloed gehad zal hebben, maar dat ook van de bouwer de nodige kennis vroeg. Ook is niet uit te sluiten dat het ontwerp van de gevel, of in ieder geval het iconografische program van waterlijsten en medaillons door een ander dan de bouwer is geleverd.

Dit alles maakt het aannemelijk dat in het geval van het Gotisch Huis gewerkt zal zijn met een ontwerp-tekening. Het visualiseren van een bouwplan door middel van een tekening gebeurde alleen als het om een bijzonder, van de traditie afwijkend plan ging. Vooral die onderdelen van een huis waaraan extra zorg werd besteed, zoals bepaalde interieuronderdelen of de gevels, werden dan getekend. Voorbeelden van dergelijke tekeningen zijn niet overgeleverd. Wel zijn door Chris Kolman in het Kamper stadsarchief twee vermeldingen uit de late middeleeuwen gevonden van tekeningen die bij het bouwen of verbouwen van huizen werden gebruikt. Eén van die twee is in dit kader de moeite van het vermelden waard en dateert uit de laatste jaren van de 15de eeuw, dus kort voor de bouw van het Gotisch Huis. Bouwheer Reinier Henricksz. van Bergen maakte toen afspraken met steenhouwer Henrick Twent over het leveren van een 'grauwe stenen gevel myt sijn tobehoert, na een patroon die Henrick van Reyner ontff[angen] heft, mitter schrifft daer yn staende'.⁴¹

Bouwheer Frederick Rijnvisch

Zijn naam passeerde hierboven al even de revue. Als opdrachtgever voor de bouw van het indrukwekkende Gotisch Huis mogen we met grote waarschijnlijkheid Frederick Rijnvisch zien. In 1512 en 1519 worden zijn erfge-

namen en in 1513 wordt wijlen Frederick Rijnvisch zelf genoemd als belending van het pand Oudestraat 156. In 1515 en 1518 komen we in de bronnen zijn weduwe Alijt van Vollenhove tegen als belending van zowel Oudestraat 156 als 160.⁴² Frederick was in 1507 overleden. Het lijkt niet aannemelijk dat de erfgenamen eerst na zijn overlijden het pand in eigendom hebben verworven.

Het pand zou nog tot het midden van de 17de eeuw in bezit blijven van aanverwanten uit de familie Rijnvisch. En zijn bewoners waren tot dan steevast nauw betrokken bij het bestuur van de stad. Zo wordt in 1547 Lambert Glauwe genoemd als eigenaar van het pand. Lambert was gehuwd met Fredericks kleindochter Anna, de dochter van zijn dochter Geertruid. Bijna dertig jaar later komen we Lamberts zoon Symon tegen, die onder meer gemeensman was en kerkmeester van het Heilige Geestgasthuis. Uiteindelijk werd het pand in 1645 door Heiman Hermansz. Backer gekocht van Symons kleindochter Geertruidt Goijer, waarmee het pand definitief verdween uit de familie Rijnvisch.⁴³

Frederick Rijnvisch was een belangrijk koopman.⁴⁴ In 1489 werd hij samen met zijn gezelschap Kerstken en stadssecretaris Anthonis Vrije in opdracht van een twaalftal met name genoemde personen (hij was overigens zelf één van de twaalf) die handelden namens de gezamenlijke kooplieden en schippers van Kampen die hun zaken 'buten dunen' hadden, ofwel handel over zee dreven, er op uit gestuurd om ondermeer in Brugge maar ook bij de 'Roemschen koninck' (Maximiliaan) geleidebrieven te bekomen en naar Kampen te brengen. De geleidebrieven waren nodig om zaken van de kooplieden te kunnen bepleiten die in het parlement van Parijs werden behandeld. Ook moesten Frederick en de zijnen daarvoor in Brugge advocaten en commissarissen benaderen en naar Kampen uitnodigen.⁴⁵ Mogelijk hield dit alles verband met een klacht die de burgers van Kampen bij de Franse koning hadden neergelegd. Deze klacht ging over het feit dat zij net als in 1486 en 1487 op zee van hun goederen waren beroofd zonder dat zij daarvoor vergoedingen hadden ontvangen, terwijl verdragen met het Hanzeverbond dit wel vereisten. Koning Charles stond bij oorkonde van 8 april 1489 de Kamper burgers toe, dat zij als schadevergoeding in het land van Beausse tweehonderd mudden koren mochten kopen.⁴⁶

Het feit dat Frederick afreisde naar Brugge was mogelijk mede bepaald door zijn lidmaatschap van het stadsbestuur. Vanaf 1481 tot aan zijn overlijden was hij - net als zijn vader Johan Rijnvisch en grootvader Frederick Rijnvisch - afwisselend raadslid en schepen. Vanaf 1482 was hij ingeschre-

ven als lid van de Schepenmemorie, terwijl zijn naam eveneens voorkomt op de ledenlijst van de Cuneramemorie.⁴⁷ In het jaar 1489 was hij schepen. Dat juist Rijnvisch als koopman en schepen naar Brugge werd gestuurd is wellicht ook een indicatie voor het aanzien dat hij als bestuurder en koopman genoot. Vermogend was hij zeker ook. Zo verstrekten hij en zijn vrouw in 1491 de stad een aanzienlijke lening, waarvan rogge voor de arme inwoners werd gekocht.⁴⁸

Zegel van Frederick Rijnvisch. Als schepen werden oorkonden door zijn zegel bekrachtigd. (Collectie Gemeentearchief Kampen)

De welvarende positie van Frederick Rijnvisch als koopman heeft ongetwijfeld ten grondslag gelegen aan het imposante woonhuis dat hij rond 1500 aan de Oudestraat liet optrekken. In zijn functie van stadsbestuurder mogen we wellicht de verklaring zien voor het fraaie beeldhouwwerk op de gevel, in de vorm van de medaillons met letters en de waterlijsten daarboven, waarin tal van dieren te midden van loofwerk zijn opgenomen. Deze dieren en de monogrammen op de medaillons zijn daar

niet zonder betekenis aangebracht. Zij vertelden en vertellen de aanschouwer wel degelijk een verhaal, al zal dit voor de laatmiddeleeuwer duidelijker zijn geweest dan voor de toeschouwer uit de 21ste eeuw.

Het IHS-monogram

Al eerder is in deze bijdrage aangegeven dat de medaillons van de eerste en tweede verdieping de monogrammen van respectievelijk Maria (MAR) en Johannes (JOH) bevatten en verondersteld wordt dat die van de begane grond het IHS-monogram van Jezus gedragen hebben. Het IHS-monogram is de Latijnse variant van het IHC-monogram, dat is ontleend aan de Griekse schrijfwijze van Jezus' naam: Ιησούς (IHCOYC). IHC zou nog vele eeuwen gebruikt worden in de Latijnse wereld, omdat het authentiekere was. De IHS-variant raakte pas vanaf de 15de eeuw echt in zwang en kreeg toen ook een andere betekenis. De letters werden gezien als de eerste letters van drie verschillende woorden: Iesus, Hominum Salvator (Jezus, Verlosser van de mensheid).⁴⁹ Deze popularisering van het IHS-monogram is vooral te danken

aan Bernardinus van Siena (1380-1444), die in de eerste helft van de 15de eeuw predikend door Italië trok.⁵⁰ Hij droeg de naam 'die boven alle namen is' uit door hem tijdens zijn preken op een houten schildje te tonen. Hij adviseerde daarbij een ieder Jezus' naam duidelijk zichtbaar en met waardige schoonheid op de deurpost van zijn huis aan te brengen, zoals men dat gewend was met familiewapens te doen. Dit gebruik kreeg in Italië ruime verspreiding. Tot op de dag van vandaag bleven daar relatief veel voorbeelden uit de 15de en 16de eeuw bewaard. We zien het monogram dan meestal afgebeeld in een (veelal gouden) stralenkrans.

Het waren vooral de Franciscanen, tot welke orde Bernardinus behoorde, en dan vooral de strengere richting van de observantie, die aan de verspreiding in de late middeleeuwen hebben bijgedragen. Vooral de uit het Duitse Kempen afkomstige Jan Brugman speelde, naast Johannes Capestrano, een belangrijke rol bij het verspreiden van het gedachtegoed van Bernardinus in noordelijk Europa. Zij propageerden niet alleen de observantie bij de franciscaner kloosters, maar probeerden net als de boetepredikers de mensen ook aan te sporen tot een beter en soberder leven. Zij wisten daarbij niet alleen armen, ontevreden en echte religieuze fanatici te bereiken, maar ook

gegoede stedelingen die bijvoorbeeld via een pelgrimstocht hoopten op vergiffenis van hun zonden.⁵¹ Daarbij zal het IHS-monogram in de betekenis van 'Jezus, Verlosser van de mensheid' vele mensen - zowel burgers, bestuurders als religieuzen - zeker aangesproken hebben. Dit alles vond plaats in een eeuw waarin het zondebesef, maar ook de vraag hoe men het eeuwige leven kon verwerven een belangrijke plaats innamen. De kerk verschaft daarbij verschillende middelen en mogelijkheden om de gelovige in staat te stellen het hemelrijk te verdienen, zoals bedevaarten en het uitvoeren van de werken van barmhartigheid.⁵²

Ook in onze regio, de Lage Landen, moet het IHS-monogram wijd verspreid zijn geweest, alleen zijn ze hier nauwelijks nog zichtbaar overgeleverd. Maar een aantal 15de en 16de eeuwse voorbeelden zijn bewaard gebleven

Het Palazzo Pubblico (Raadhuis) te Siena, met boven in de gevel een IHS-monogram in een stalenkrans.

(Foto Theo van Mierlo)

dan wel uit schriftelijke bronnen bekend. Zo blijkt uit de stadsrekening van Zwolle dat in 1455, toevallig (?) ook het jaar dat Jan Brugman met enkele medebroeders enige weken in die stad verbleef, meester Marten werd betaald om 'IHUES (Jezus) an dat Raethuys te vergulden'. En op de uit de 15de eeuw daterende fries van een schouw, afkomstig uit een pand aan de Assenstraat te Deventer, is in de middelste van vijf vakken het IHS-monogram binnen een stralenkrans uitgehouwen.⁵³ Buiten Italië is er echter geen stad waar een zo grote concentratie van toepassing van het IHS-monogram op burgerhuizen bekend is, als het Duitse Münster. In het historische centrum van vóór het meest verwoestende bombardement van 10 oktober 1943, waren maar liefst nog tien historische gevels waarop het IHS-monogram voorkwam. Bij één van deze panden bevond zich behalve in de voorgevel ook in de zijgevel een IHS-monogram, terwijl een ander behalve in de voorgevel er ook één had in de schouw van de zaal. Het oudste voorbeeld dateerde uit 1424, het jongste uit 1625.⁵⁴ Nog meer bijzonder is dat er daarnaast een zestal gevels in de binnenstad van Münster voorkwam, waarop behalve het IHS-monogram ook de Maria- en Johannesmonogrammen voorkwamen. En één van deze gevels had zelfs nog een vierde monogram, namelijk ANA, staande voor Anna, de moeder van Maria. Ook hierbij dateerde het oudste voorbeeld uit de 15de (1480) en het jongste voorbeeld uit de 17de eeuw (1625).⁵⁵ Een verklaring voor het aanbrengen van dergelijke monogrammen van Jezus, Maria en Johannes is mij uit Duitse literatuur niet bekend. Dirk de Vries ziet in zijn artikel over het gebruik van het IHS-monogram hierin een mogelijke verwijzing naar de kruisiging van Christus: immers de gekruisigde Christus werd steeds afgebeeld met aan de voet van het kruis ter linker zijde Maria en rechts Johannes (apostel en evangelist). Om deze reden meent hij dan ook dat aangenomen mag worden dat de verdwenen medaillons van de onderpui van het Gotisch Huis de letters I H S hebben gedragen.⁵⁶ Het Gotisch Huis is hiermee één van de twee bekende voorbeelden in ons land van de combinatie van de drie monogrammen op een bouwwerk. Het andere (nog complete) voorbeeld is te vinden op de buitenzijde van de uit 1554 daterende erker van de refter van het Kruisherenklooster te Ter Apel, waar in een drietal medaillons de monogrammen MARI, IHS en JOES voorkomen.⁵⁷

Zijn er in ons land slechts twee voorbeelden bekend van de combinatie van de drie monogrammen op gebouwen, des te meer voorbeelden zijn er te vinden van deze combinatie op luidklokken. Alleen al in Nederland zijn daarvan vele voorbeelden uit de 15de en 16de eeuw bekend. Altijd wordt

Detail van de erker uit 1554 bij het Kruisherenklooster te Ter Apel, met in het midden het IHS-monogram en links en rechts daarvan die van Maria en Johannes. (Foto Theo van Mierlo)

hier Jezus als eerste genoemd, gevolgd door Maria en als laatste Johannes, met een enkele keer daarachter ook nog een andere heilige.⁵⁸ Hoewel niet met zekerheid te zeggen, is deze traditie om een luidklok naar de trits Jezus, Maria, Johannes te vernoemen misschien wel ontstaan bij de Kamper klokgieter Geert van Wou (circa 1450-1527). In ieder geval zijn de oudst bekende voorbeelden van zijn hand. Van de inventarisatie van klokken die C.N. Fehrmann voor zijn dissertatie over Kamper klokgieters heeft gemaakt, dragen van de 251 klokken waarvan het opschrift bekend is er 52 de trits Jezus, Maria, Johannes als naam en bij nog eens drie stuks is daar nog een andere heilige aan toegevoegd. Dus maar liefst ruim 20 procent van het totaal. De oudst bekende klok dateert uit 1482 en werd door Geert van Wou gegoten voor de O.L. Vrouwekerk te Vollenhove. De jongst bekende klok dateert uit 1543 en is door Geert van Wou junior in 1543 gegoten voor de kerk te Hellendoorn.⁵⁹ Niet vreemd is dat er van de latere Kamper klokgieters Hendrick Woltersx († 1622) en zijn zoon Kiliaen († 1640) Wegewaert en Henrick Vestrinck († 1653) geen klokken meer bekend zijn met een dergelijk opschrift. Immers na de reformatie was het niet meer gebruikelijk klokken naar heiligen te vernoemen.

Symboliek op een gevel: Jezus, Maria en Johannes de Doper

Gezien de voorbeelden uit Münster en de vele voorbeelden op klokken, mag de veronderstelling van De Vries dat naast het Maria- en Johannesmonogram ook het IHS-monogram oorspronkelijk de gevel van het Gotisch Huis heeft gesierd zeer aannemelijk worden geacht. Maar ook de gevel zelf lijkt deze veronderstelling te bevestigen. Tevens geeft de gevel ons een antwoord op de vraag of met Johannes de apostel en evangelist wordt bedoeld, of dat we hier toch aan een andere interpretatie dienen te denken. We moeten daarvoor de drie waterlijsten nader bekijken.

Zoals al eerder genoemd, bevatten deze lijsten talrijke dieren. Wat echter opvalt, is dat zich in het midden van iedere waterlijst een ander figuur dan een dier bevindt. Zo herkent men in de waterlijst boven de medaillons met het Mariamonogram een roos. De roos, de koningin van de bloemen, is een bloem die in het bijzonder verbonden is met Maria, omdat zij vrij is van zonde. Een vroege, door St. Ambrosius vertelde legende verhaalt dat de rozen tot de Zondeval geen doornen hadden. Pas na de Zondeval kwamen er door-

Waterlijst eerste verdieping met in de zich eronder bevindende medaillons de letters M, A en R.
(Foto Theo van Mierlo)

nen aan de plant. Eén van Maria's titels is dan ook 'roos zonder doornen'. Zo herinnert de roos aan deze gebeurtenis. Haar schoonheid en geur roepen de zoetheid van het verloren paradijs op, terwijl de doorns ons wijzen op de ontstane barrière en op het leed dat we hier op aarde moeten doorstaan. Als op afbeeldingen van Maria ook rozen te zien zijn, hebben deze dan ook gladde stengels. Een rode roos symboliseert de marteldood (het bloed van de martelaar) en het lijden, een witte roos staat voor reinheid.⁶⁰ Behalve de roos in het midden van de waterlijst, zijn de letters M A R op de medaillons ook omgeven door rozenblaadjes. Kortom de roos staat hier symbool voor de persoon waarvan de zich er onder bevindende medaillons het monogram dragen.

In het midden van de waterlijst die de begane grond afsluit, herkennen we een druiventros. Naast puur decoratieve waarde, net als de klimop, om afbeeldingen en architectonische details te omlijsten, heeft de slingerende wijnrank ook een symbolische betekenis, omdat de wijnstok de wijn voor de eucharistie levert. In combinatie met graan verwijzen druiven en in het bijzonder druiventrossen naar de eucharistie (brood en wijn). Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de Kamper Broederkerk één van de fraai gebeeldhouwde kapitelen nabij het vroegere priesterkoor is versierd met druivenranken die zware druiventrossen dragen. Ook zijn andere kapitelen

Waterlijst begane grond. In de zich eronder bevindende medaillons hebben oorspronkelijk de letters I, H en S gestaan. (Foto Theo van Mierlo)

in de nabijheid van plaatsen waar vóór de reformatie vermoedelijk altaren hebben gestaan met druiventrossen versierd. In het Nieuwe Testament symboliseert de wijnstok Jezus, die over zichzelf zegt: 'Ik ben de ware wijnstok en jullie zijn de ranken. Als iemand in mij blijft en ik in hem, zal hij veel vrucht dragen. Maar zonder mij kun je niets doen' (Johannes 15: 1, 5). En de kerkvader Augustinus vergelijkt Christus zelf met de druiventros die de twaalf door Mozes uitgezonden verspieters mee terugnamen uit het land van Kanaän (Numeri 13: 23-24). Soms werd de wijnstok tesamen met de Goede Herder verbeeld, maar soms ook afwisselend druiventrossen en IHS-monogrammen!⁶¹ Zoals de roos symbool staat voor Maria, mogen we dus aannemen dat de druiventros bij het Gotisch Huis verwijst naar Jezus. Daarmee wordt het aannemelijk dat de medaillons van de oorspronkelijke onderpui het IHS-monogram gedragen moeten hebben.

Dit betekent dat ook de figuur in de waterlijst van de tweede verdieping symbool moet staan voor het monogram eronder, ofwel Johannes. Het meest voor de hand liggende symbool dat men hier voor Johannes, de apostel en evangelist mag verwachten is de adelaar. Immers de vier evangelisten Matheus, Marcus, Lucas en Johannes worden vaak symbolisch

weergegeven door vier wezens, vaak gevleugeld, te weten respectievelijk een mens (of engel), een leeuw, een stier en een adelaar. Dit gaat terug op het boek Openbaringen 4: 6-8, waarin beschreven wordt hoe dergelijke wezens de troon van God omringen. In het midden van de waterlijst bevindt zich echter geen adelaar maar een mensenhoofd. Er zijn vele heili-

Waterlijst eerste verdieping met in de zich eronder bevindende medaillons de letters M, A en R.

gen waarvoor het hoofd als attribuut geldt. Aangezien het symbool echter dient te corresponderen met het er onder staande Johannesmonogram komt alleen Johannes de Doper in aanmerking.⁶² Als attributen van Johannes de Doper kunnen onder meer een lam, een kruisstaf, een banderol met de tekst 'Zie het Lam Gods' en een boom met bijl genoemd worden, allen verwijzend naar scènes uit zijn leven. Maar vanwege de manier waarop Johannes aan zijn einde kwam - hij werd op bevel van koning Herodus Antipas onthoofd op verzoek van zijn nicht Salome, die Johannes' hoofd vervolgens op een schotel gepresenteerd kreeg - is een afgehakt hoofd, meestal gelegen op een schotel, ook een voorstelling die Johannes symboliseert.⁶³ De medaillons die de letters J O H dragen zijn net als bij de Mariamedaillons omgeven met een aaneenschakeling van een attribuut dat vermoedelijk slaat op Johannes de Doper. Helaas is dit niet duidelijk te herkennen.

Nu we onder Johannes, Johannes de Doper dienen te verstaan vervalt de mogelijkheid dat de trits Jezus, Maria en Johannes een verwijzing is naar de Kruisiging. Deze trits is echter wel een gangbare combinatie bij de middeleeuwse uitbeelding van het Laatste Oordeel. Ook deze veronderstelling lijkt opnieuw door de waterlijsten aan de gevel van het Gotisch Huis bevestigd te kunnen worden. Maar daartoe is het noodzakelijk eerst nog nader in te gaan op de uitbeelding van het Laatste Oordeel.

Het Laatste Oordeel

In het evangelie van Matheus zegt Jezus dat hij zal komen om te oordelen en als een herder de bokken (de slechte mensen) zal scheiden van de lammeren (de goede mensen). Wie hongerigen en dorstigen te eten en te drinken heeft gegeven, wie vreemden welkom heeft geheten, wie naakten gekleed heeft, zieken verzorgd en gevangenen bezocht (de werken van barmhartigheid), die is rechtvaardig in Gods ogen en welkom in zijn koninkrijk. Maar wie deze goede daden nagelaten heeft, wordt veroordeeld tot het eeuwige vuur (Matheus 25: 31-46). Bij dit Laatste Oordeel gaat het dus om de ultieme beslissing tussen Hel en Hemel.⁶⁴ Op de onbekende Dag des Oordeels zullen immers de zaligen het paradijs of het eeuwige Jeruzalem, zoals het ook wel genoemd wordt, binnengeleid worden, terwijl de verdoemden overgeleverd zijn aan de eeuwigdurende straffen in de hel. Dit dilemma werd het gelovige volk in de middeleeuwse maatschappij veelvuldig en in gruwelijke details in woord en beeld voorgehouden.

De uitbeelding van het Laatste Oordeel in kunst en architectuur ontwikkelde zich tegen het einde van de 12de eeuw onder invloed van de orthodoxe kerken uit de *Majestas Domini*, de Majesteit des Heren, ofwel de naar de aarde terugkerende mensenzoon, waarbij Christus werd afgebeeld als de lerarende Verlosser. Bij de orthodoxe kerken ontwikkelde de lerarende Verlosser zich tot Christus als wetgever of rechter, ofwel *Christus Pantokrator*. Steeds vaker werd hij daarbij in de iconenkunst geflankeerd door Maria en Johannes de Doper, die fungeerden als bemiddelaars tussen God en de mensen. Zij zouden in de opvatting van de orthodoxen bereid zijn zelfs nog voor hopeloze zondaars om redding te smeken. Men spreekt in het geval dat Maria en Johannes de Doper Christus flankeren van de *Deëses*. Met verandering van de *Majestas Domini* naar het Laatste Oordeel werd de lerarende Verlosser nu de oordelende Rechter. Daarmee lag het ook voor de hand dat zijn moeder en Johannes de Doper als voorsprekers bij hem knielen, zoals zij dat van oudsher ook al in de *Deëses* plachten te doen.

De aldus ontstane gangbare middeleeuwse uitbeelding van het Laatste Oordeel in westelijk Europa is vaak een uitvoerig tafereel. In zijn volledig ontwikkelde vorm bestaat het Laatste Oordeel dan ook meestal uit drie onderdelen. In het midden zit Christus op de regenboog, met zijn voeten op de wereldbol, terwijl hij zijn wonden in handen en voeten toont. Links van zijn hoofd (voor de aanschouwer rechts) is een zwaard afgebeeld, rechts een lelietak, respectievelijk symbolen van zijn rechtvaardigheid en barmhartigheid.⁶⁵ Ter weerszijden blazen engelen op bazuinen. Aan Christus' rech-

Het Laatste Oordeel, Hans Memling, circa 1470; olieverf op hout
(Collectie Museum Narodow, Danzig)

terzijde is de hemel voorgesteld, waar een stoet van gelukzaligen naar op weg is. Maria is afgebeeld tussen de hemel en Christus. Links van hem (voor de toeschouwer rechts) is de hel, vaak voorgesteld als een opengesperde muil, waarin verdoemden door duivels worden gekweld. Tussen de hel en Christus staat Johannes de Doper. Deze scheiding tussen links en rechts gaat terug op het eerder genoemde evangelie van Matheus, waarin beschreven werd dat de lammeren (de zielen der rechtvaardigen) aan Jezus' rechterhand staan en de bokken (de zondige zielen die veroordeeld worden) aan zijn linker zijde. Onderaan de voorstelling staan mensen uit hun graven op. Soms ontbreken bepaalde onderdelen of zijn juist details toegevoegd, zoals de zielen wegende aartsengel Michael. Hij weegt de verdiensten en tekortkomingen van de mensen.

Behalve in miniaturen en vanaf de late 15de eeuw op schilderijen, vinden we het Laatste Oordeel zoals hierboven beschreven in onze streken vooral terug in middeleeuwse kerken op de noordmuur in of vlakbij het koor, of in de vorm van gewelfschilderingen. In onze eigen regio is hiervan een fraai voorbeeld bewaard gebleven in de Grote- of St. Nicolaaskerk te Elburg, waar de voorstelling verdeeld over zeven gewelfvakken is weergegeven. Maar ook in de St. Nicolaas- of Bovenkerk in onze eigen stad is, zij het in minder goede staat, een Laatste Oordeel als gewelfschildering overgeleverd. Op één van de gewelven in de zijbeuk nabij het zuidportaal, zien we de op de regenboog zittende Christus die met opgeheven handen zijn wonden toont met aan de linkerzijde van zijn hoofd (voor ons rechts) het zwaard en rechts de lelietak. Vaag zijn links- en rechtsonder nog de contouren van Maria en Johannes herkenbaar. Zo werden de kerkgangers steeds opnieuw aan hun lotsbestemming herinnerd. Ook ging een voorstelling van het Laatste Oordeel zeker vanaf de 16de eeuw steeds vaker behoren tot de vaste interieurstukken van de raadszalen waar recht gesproken werd. Het herinnerde de rechters eraan dat zij in naam van God en in zijn aanwezigheid recht spraken, maar maande hen ook tot rechtvaardigheid, door de verwijzing naar het oordeel dat ooit ook over henzelf zou worden geveld. Daarnaast was de voorstelling niet alleen een legitimatie van de rechtsmacht van de schepenen, maar ook bedoeld als troost voor de verdachte en een waarschuwing voor alle andere aanwezigen.⁶⁶ In de fraaie Schepenzaal van het Kamper Oude Raadhuis bevindt het Laatste Oordeel, in 1545 geschilderd door Ernst Maeler, zich niet voor niets prominent boven het schepengestoelte. Maar ook zonder de aanwezigheid van een afbeelding speelde het besef van het Laatste Oordeel tijdens de rechtsgang een belangrijke rol bij de verantwoordelijke rechters.

Een Laatste Oordeel op de gevel

Uit de bovenstaande beschrijving van het Laatste Oordeel is duidelijk geworden dat, zoals de combinatie van Jezus, Maria en Johannes de evangelist verwijst naar de kruisiging, de trits van Jezus met Maria en Johannes de Doper gezien kan worden als een verwijzing naar het Laatste Oordeel. Ook blijkt dat bij de uitbeelding van het Laatste Oordeel de verdoemden steeds ter linkerzijde van Jezus worden weergegeven, tevens de zijde waar Johannes de Doper immer staat afgebeeld, en de uitverkorenen aan de rechterzijde, waar zich ook Maria bevindt. Kijken we nu naar de gevel van het Gothisch huis, dan blijkt dat op de waterlijst boven Johannes vooral dieren zijn weergegeven die in de middeleeuwse iconografie symbool staan voor de slechte eigenschappen van de mensheid en in het bijzonder voor het kwaad en de duivel. Op de waterlijst boven Maria vinden we daarentegen dieren die juist symbool staan voor het goede en meer nog voor Christus, de Verlosser.

De symboliek van deze dieren is ontleend aan de *Physiologus*, een geschrift dat naar alle waarschijnlijkheid in het begin van de tweede eeuw, maar uiterlijk in de vierde, in Alexandria is ontstaan. Het is een populair-theologische verhandeling, die de voornaamste waarheden van de christelijke leer aan de hand van de dierenfabels tracht te verduidelijken. Vanaf de tiende eeuw werd er allerlei materiaal uit andere werken aan toegevoegd en spreekt men van *bestiaria*. De in deze werken voorkomende dieren, respectievelijk hun eigenschappen, verzinnebeelden als navolgenswaardige of afschrikwekkende voorbeelden de deugden en de ondeugden.⁶⁷ Op de waterlijst boven het Maria-monogram ziet men van links naar rechts achtereenvolgens tweemaal een leeuw, vervolgens een schaap, gevolgd door de roos.

De voorstellingen op de waterlijst van de eerste verdieping
(Foto's Theo van Mierlo)

Daarna een ezel en een dier dat door beschadiging niet meer te identificeren valt, al zou het ook een lastdragende ezel kunnen zijn. Tot slot uiterst rechts op de hoek van de waterlijst een dier dat mogelijk een hond voorstelt. De leeuw is het bijbelse symbool van het kwaad dat alles verslindt en verwoest, maar symboliseert daarnaast ook Jezus, koninklijk en krachtig. De eerste betekenis kan de tweede extra lading geven: zo wordt Jezus afgebeeld als een koning die meedogenloos het kwaad verslindt. Kortom het dier is in de bijbel het beeld van wilde kracht, moed, waakzaamheid en schoonheid, eigenschappen die zowel bewondering als vrees kunnen inboezemen. Daarom is de leeuw zowel het symbool van het goede, God en Christus, als van het boze, de duivel. Toch lijkt de leeuw in de christelijke beeldhouwkunst van de middeleeuwen toch vooral gebruikt te worden om zijn goede eigenschappen. Pas later worden ook zijn negatieve kenmerken benadrukt.⁶⁸ Het schaap kan net als de leeuw Jezus symboliseren. Jezus wordt vaak voorgesteld als een lam. Johannes de Doper was het immers die Jezus omschreef als het Lam van God. Dit beeld wordt omgekeerd als Jezus wordt afgebeeld als de Goede Herder; in dat geval zijn de schapen zijn volk. De bijbel bevat talloze voorbeelden van deze metafoer, die uitbeeldt hoe God voor zijn volk zorgt en het leidt. En bij het Laatste Oordeel zijn de lammeren, de schapen, synoniem voor de zielen der rechtvaardigen die naar de hemel gaan.⁶⁹ De ezel is een nederig werkdier en gold daarom ook als een symbool van nederigheid. In kerkgebouwen figureren ezels hoofdzakelijk op afbeeldingen van Jezus' geboorte, maar ook bij het offer van Isaak, de vlucht naar (en terugkeer uit) Egypte en de intocht in Jeruzalem. Mogelijk verwijst de veronderstelde lastdragende ezel op de waterlijst vooral hiernaar. Ezels hebben een donkere streep over hun rug lopen met een dwarsstreep op schouderhoogte. Volgens de legende dragen ze dit 'kruis' ter herinnering aan Jezus' intocht in Jeruzalem. De ezel op de waterlijst lijkt ook een streep over de rug te hebben lopen, al maakt de dikke verflaag het moeilijk dit met zekerheid te stellen. De hond tenslotte geldt zowel in de kerkelijke als niet-kerkelijke kunst als symbool van trouw. En hoewel in de bijbel vrijwel uitsluitend negatief over het dier gesproken wordt en de hond staat voor geweld en onreinheid, zullen we de hond op de waterlijst toch moeten zien als symbool van de onvoorwaardelijke trouw aan God en zijn zoon Jezus.⁷⁰

De waterlijst boven het Johannes-monogram toont een heel andere reeks van dieren. Zowel links als rechts eindigt de lijst met monsterachtige figuren, met daartussen van links naar rechts een varken, een aap, het hoofdje, een

everzwijn en nogmaals een monsterachtig figuur. De aap werd door de middeleeuwen beschouwd als een dier met menselijke verlangens, maar zonder zelfbeheersing. Daarom staat het dier symbool voor mate-loosheid, inhaligheid en wellust. Ook staat de aap synoniem voor de duivel die wordt gezien als de nabootser, de aap van God.⁷¹ Het varken en het everzwijn waren in de middeleeuwen het symbool van vraatzucht, luiheid, wellust en onkuisheid. Het beest gold als een attribuut van de gepersonifieerde wellust die wordt vertrapt door de kuisheid. Als verwoester van de wijngaard des heren (het everzwijn uit het woud heeft hem uitgeroeid: Psalm 79: 14) is het everzwijn kortom het evenbeeld van de Boze.⁷² Het monster uiterst rechts op de waterlijst heeft veel weg van een draak, die in de bijbel symbool staat voor Satan. Het bijbelboek Openbaring beschrijft hoe de duivel de gedaante van een draak aanneemt in de strijd tussen Michaël met zijn getrouwe engelen en de opstandige engelen, onder leiding van Satan. De draak (een grote, vuurrode draak, met zeven koppen en tien horens en op elke kop een kroon) en de opstandige engelen werden uiteindelijk verslagen en naar de aarde geslingerd, waar ze de strijd voortzetten tegen de volgelingen van Jezus (Openbaringen 12 en 13).⁷³ Net als de draak symboliseren ook de beide andere monsterachtige figuren op de waterlijst het kwaad. Dergelijke figuren, die we vooral ook bij kerken kunnen aantreffen, moesten de mensen niet alleen bewust laten worden van het kwaad dat immer op de loer lag, maar anderzijds ook doen beseffen dat dit kwaad door het goede, lees het geloof, overwonnen kon worden. Bij kerkgebouwen dienden de voorstellingen er ook voor om het kwaad dat vanuit het duivelse westen de kerkgebouwen binnendrong, te weren uit vooral het priesterkoor.

De voorstellingen op de waterlijst van de tweede verdieping
(Foto's Theo van Mierlo)

Vandaar dat we deze voorstellingen die het kwade symboliseren of moeten weren vooral aantreffen in het westelijke deel van kerkgebouwen en bij de belangrijkste toegangsportalen. In de Onze Lieve Vrouwekerk te Kampen zijn daarvan enkele fraaie voorbeelden te vinden.⁷⁴

Op de waterlijst van de onderpui zijn slechts vier dieren afgebeeld. Het dier uiterst links op de waterlijst lijkt op een hond. Uiterst rechts bevindt zich een leeuw. Beide dieren, die we ook al bij de waterlijst boven het Maria-monogram tegenkwamen, spreken in relatie tot Jezus voor zich. Tussen de hond links en de druiventros in het midden zijn nog twee dieren te ontdekken, waarvan de interpretatie echter bemoeilijkt wordt doordat de sculptuur door de dikke verflaag flink dichtgeslibd is. De rechter van de twee lijkt echter op een duif. Hier boven het Jezus-monogram moeten we deze vogel dan ook zeker zien als het symbool voor de Heilige Geest. We zien het dier immers ook vaak afgebeeld op afbeeldingen van de verkondiging van Jezus' geboorte en de doop van Jezus.⁷⁵

Met betrekking tot het Gotisch Huis wordt de conclusie dat Jezus, Maria en Johannes de Doper een verwijzing naar het Laatste Oordeel zijn versterkt door de figuren op de waterlijsten. Er zijn echter ook nog enkele andere aanwijzingen aan te dragen die deze conclusie versterken en doen aannemen dat niet alleen de trits van Jezus, Maria en Johannes bij het Gotisch Huis, maar ook die op de gevels in Münster en op de vele luidklokken een verwijzing zijn naar het Laatste Oordeel. Zo wordt op een klok in 1506 door de Utrechtse klokgieter Willem van Wou gegoten voor de kerk te Soest, naast Jezus en Maria, Johannes expliciet omschreven als 'Joannes baptista'.⁷⁶

Ook het feit dat een enkele keer de trits Jezus, Maria

De voorstellingen op de waterlijst van de begane grond
(Foto's Theo van Mierlo)

en Johannes wordt aangevuld met Anna, bijvoorbeeld op een in 1502 eveneens door Willem van Wou voor Zuidwolde gegoten klok en op de gevel van het pand Roggenmarkt 5 te Münster, versterkt de verwijzing naar het Laatste Oordeel. Anna, de moeder van Maria, gold als een voorbeeldige moeder, echtgenote (zij was driemaal getrouwd) en grootmoeder. Mede om die reden werd zij in brede lagen van de bevolking als een vertrouwd iemand gezien, die door haar wijze van leven dicht bij de aardse schepselen stond, terwijl ze aan de andere kant door haar verbondenheid met Christus en Maria meer dan andere heiligen de taak van middelares kon vervullen. Hoewel nergens in het Nieuwe Testament genoemd, dacht men haar als grootmoeder van Jezus bijzondere macht toe als hemelse voorspreekster bij haar kleinzoon, naast Maria en Johannes. Opvallend is dat haar verering met name in het Rijnland en de Nederlanden enorm populair was.⁷⁷

Een bewuste keuze?

Wat bracht Frederick ertoe op zijn gevel het Laatste Oordeel te laten verbeelden? Je mag veronderstellen dat hij er zeker een boodschap mee gehad zal hebben.

Middeleeuwse kunst, ook binnen de architectuur, is eerst en vooral beeldtaal; ze is geen kunst om de kunst (dat is bij uitstek iets moderns), maar draagt veeleer een boodschap uit. Ze verkondigt een moraal of een geloof, houdt een spiegel voor en is met andere woorden uiting van een belevingswereld. Voorwerpen of afbeeldingen van kunstzinnige aard moeten voor de tijdgenoot dan ook een herkenbare taal gesproken hebben om aan hun doel te beantwoorden. Ze hadden niet alleen de functie van onderrichting en stichting, maar waren tegelijk ook geheugensteun, hadden de functie de memorie te vormen en te bestendigen.⁷⁸ Dit zal zeker ook gegolden hebben wanneer deze vervaardigd waren in opdracht van particulieren. Het gebruik van het IHS-monogram kan wellicht ook in dit licht geplaatst worden. In zijn betekenis van 'Jezus, Verlosser van de mensheid' (Jesus Hominum Salvator) sloot het goed aan bij de vroomheidsbeleving van de late middeleeuwen, waarin het Laatste Oordeel zo'n belangrijke plaats innam. Groot was de vrees voor de onvoorziene dood, zonder het sacrament der sterven, want men vreesde dat de mens zou blijven in de geestelijke toestand waarin hij stierf. Niet voor niets bereikten boetepredikers als de eerder genoemde Jan Brugman, grote delen van de middeleeuwse samenleving. Naast de doodsgedachte speelden ook andere motieven mee. Zo kan het Laatste Oordeel gezien worden als de grootste verheerlijking van Christus,

want hiermee wordt zijn verlossingswerk immers voltooid.⁷⁹ De grote verspreiding van het IHS-monogram zal zeker mede hieruit verklaard kunnen worden. Burgers, veelal van aanzien, maar ook stadsbesturen lieten hiermee zien dat zij zich bewust waren van hun positie in het aardse bestaan en hoe hun handelen daarin bepalend was voor de toekomst na de dood. Tot slot was er ook nog het didactisch-moraliserende motief, om de gelovige voor te houden wat hem wacht bij een christelijk leven en welk oordeel wordt uitgesproken over hem die niet naar Gods gebod leeft. Vanuit dit motief kan misschien de populariteit van luidklokken vernoemd naar de trits Jezus, Maria en Johannes de Doper verklaard worden, alsmede het voorkomen van het IHS-monogram bij kerkgebouwen.

De middeleeuwse mens was zich dus terdege bewust van het Laatste Oordeel. Dit gold, zoals al eerder aangegeven, in het bijzonder voor degenen die recht spraken. Immers, zij dienden zich meer nog dan anderen ervan bewust te zijn dat eens óók over hen na het sterven en bovenal bij het Laatste Oordeel recht gesproken zou worden. Voor de rechters moet dit een extra stimulanus geweest zijn zo oprecht en eerlijk mogelijk te vonnissen. Frederick Rijnvisch trad als lid van het stadsbestuur ook met regelmaat op als rechter en zal zich als gelovig mens en rechter zeker van deze verantwoordelijkheid bewust zijn geweest. Heeft hij misschien met de symboliek op de gevel van het Gotisch Huis de bevestiging van dit bewustzijn willen uitdragen naar de inwoners van Kampen? Meer nog dan het IHS-monogram, was het aanbrenge van de monogrammen van Jezus, Maria en Johannes een overduidelijke verwijzing naar het Laatste Oordeel. Onderscheidde deze stadsbestuurder en rechter zich wellicht daarmee van de 'gewone' burgerij, waaronder het IHS-monogram gangbaar was? Ofwel, kan de toepassing van deze trits bij woonhuizen vooral gezien worden als een gebruik dat bij stadsbestuurders geliefd was? We zullen het vermoedelijk nooit met zekerheid kunnen zeggen. Daarvoor zijn de ons bekende voorbeelden te beperkt. Immers, behalve in Kampen kennen we alleen uit het Duitse Münster voorbeelden van toepassing op burgerhuizen. Helaas zijn in het geval van deze stad bij vijf van de zes panden de bewoners/eigenaren uit de bouwtijd van de gevels onbekend. Maar het toeval wil dat bij het enige wél bekende voorbeeld (het pand Rothenburg 2) de bouwheer eveneens deel uitmaakte van het stadsbestuur.⁸⁰ Het tweede in ons land bekende voorbeeld, bij het Kruisherenklooster te Ter Apel, heeft uiteraard geen enkele relatie met een stadsbestuur, al waren er vanuit dit klooster wel contacten met het Münsterland.

Een bewuste keuze van Frederick Rijnvisch voor het aanbrenge van het

Laatste Oordeel op de voorgevel van zijn nieuwe pand lijkt niet onwaarschijnlijk. In hoeverre Frederick zijn inspiratie daarvoor uit Münster heeft gehaald blijft echter geheel onduidelijk.⁸¹ Is er dan misschien nog invloed te verwachten vanuit Franciscaner hoek? Zij waren immers verantwoordelijk voor de popularisering en verspreiding van het IHS-monogram in de

De erker van het pand Rothenburg 2 te Münster met de monogrammen van Maria, Jezus en Johannes. (Uit: M. Geisberg, *Die Stadt Münster: die Bürgerhäuser und Adelshöfe bis zum Jahre 1700*. Münster 1934)

15de eeuw. Frederick is in ieder geval nooit kerkmeester geweest van het Minderbroederklooster in Kampen, een functie die wel steeds door een raadslid werd vervuld. Wel werd in de jaren veertig van de 16de eeuw dit klooster geleid door pater Johannes Rijnvisch. Deze in Kampen geboren en in 1548 overleden Rijnvisch-telg was reeds in 1521 gardiaan (overste) van het franciscaner klooster te Utrecht, een functie die pas kan worden vervuld als je enkele jaren deel hebt uitgemaakt van een orde.⁸² De familiere-

latie tussen Frederick en deze Johannes is niet te achterhalen. Niet geheel uit te sluiten is dat Johannes een, wellicht de oudste (?), zoon van Frederick is geweest. Immers ook de vader van Frederick heette Johannes. Te bewijzen valt dit echter niet. Door zijn kloosterstatus is Johannes in eventuele testamenten niet meer te achterhalen. In ieder geval behoorde deze Franciscaan wel tot de familie Rijnvisch en zal Frederick hem gekend hebben. Maar de vraag of Frederick zich bij het ontwerpen van de voorgevel van het Gotisch Huis mede door pater Johannes heeft laten inspireren moet onbeantwoord blijven.

Besluit

Dankzij de aankoop in 1904 van het Gotisch Huis door de gemeente Kampen, werd het ruim vier eeuwen eerder in opdracht van Frederick Rijnvisch gebouwde pand van mogelijke sloop gered. De eropvolgende restauratie naar ontwerp van Pierre Cuypers gaf vooral de voorgevel haar laatmiddeleeuwse allure weer terug. Deze allure zal zeker bedoeld zijn geweest als afspiegeling van het aanzien dat Frederick Rijnvisch als gevierd koopman en als lid van het stadsbestuur genoot.

Achter de veronderstelling dat deze laatste functie mede of wellicht dé

reden is geweest om in de gevel het Laatste Oordeel te laten verbeelden, hoeft voor de auteur van deze bijdrage haast geen vraagteken meer te staan. Natuurlijk blijven nog steeds tal van vragen onbeantwoord en zullen argumenten aangedragen kunnen worden die sommige aannames doen verzwakken.

Toch blijft het de moeite waard de veronderstelling te poneren dat Frederick bewust de verwijzing naar het Laatste Oordeel op zijn gevel heeft laten aanbrengen. Je zou het kunnen zien als een mooi verjaardagscadeau aan de ruim vijf eeuwen oude gevel die dit jaar viert dat hij precies 100 jaar geleden zijn oude glorie herkreeg!

Noten

- 1 Een uitvoerige beschrijving van het behoud, de restauratie en de bestemming van het pand en de problemen die hierbij speelden wordt gegeven door zowel A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden: P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*. Zwolle/Zeist 1995, in het bijzonder 172-180 en R.J. Kolman, 'Van particulier initiatief en overheidssubsidie: het ontstaan van de Nederlandse leeszaalbeweging en de stichting van een openbare leeszaal en bibliotheek te Kampen'. In: *Kamper Almanak 1973-1974*. Kampen 1973, 165-240; in het bijzonder 215-225. De eerstgenoemde gaat vooral uitvoerig in op de restauratiewerkzaamheden, de tweede op de bestuurlijke verwickelingen en de toekomstige bestemming van het gebouw. De informatie in dit hoofdstuk is grotendeels aan deze bijdragen ontleend. Zie voor een korte samenvatting: 'Het gotisch huis'. In: R. van Mierlo, *Kampen in fragmenten: schetsen over historische aspecten van de Kamper samenleving*. Kampen 1990, 146-148.
- 2 Van Leeuwen, *De maakbaarheid*, 230 noot 35, geeft als nummer 174. Vóór de hernummering in 1907 was dit echter het nummer van het huidige pand Oudestraat 156. In het 'Voorstel voor hergebruik pand', d.d. 13.07.1904, ondertekend door Cuypers, De Stuers en Hoefel (Gemeentearchief Kampen (hierna GAK), Nieuw Archief (NA) inv.nr. 2661, wordt ten onrechte gesproken over 'evenals ten vorigen jaar het aangrenzende huis, helaas afgebroken is'. Een foto waarop het zojuist gesloopte pand links van het Gotisch Huis zichtbaar is, bevindt zich in de collectie van de Rijksdienst voor archeologie, cultuurlandschap en monumenten en staat afgebeeld in Chr.J. Kolman, *Naer de eisch van't werck: de organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*. Utrecht 1993, 133.
- 3 De in 1893 gemaakte tekeningen verschenen in 1900 in de reeks *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen*, uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst vanaf 1854. Tweemaal besteedde Reijers aandacht aan het Gotisch Huis in *De Bouwwereld* 3 (1904) 249-250 en 10 (1911) 387-388 en verder nog in het *Bouwkundig Weekblad* 24 (1904)

360. Zijn kennis over het gebouw vatte hij nog eens samen onder de titel 'Een en ander over laat-middeleeuwse bouwkunst, bouwmeesters uit dien tijd en het Gotisch huis te Kampen'. *Eigen Haard* 1905, nr. 49, 777-784.
- 4 GAK, NA inv.nr. 2661: Voorstel voor hergebruik pand, d.d. 13.07.1904.
- 5 Zie voor een beschrijving van de deels uit de bouwtijd (1500) daterende trappen en de reconstructie: H. Janse, *Trap en Trede: houten trappen in Nederland. Een Bouwhistorische beschouwing*. Zeist/ 's-Gravenhage 1995, in het bijzonder 129-142.
- 6 *Kamper Courant* 16 en 23 augustus 1919.
- 7 Zie voor een beschrijving van deze gruttersmolen het door de Stichting Dr. C.N. Fehrmann Fonds uitgegeven vrouwblad *De Rosmolen in Kampen*. Zie ook A.J. Bernet Kempers, *In en om de Grutterij*. Arnhem 1979.
- 8 H. Janse, *Vensters*. Nijmegen 1971, 54-55, 58 en 60.
- 9 Het beste is het Gotisch Huis zonder topgevel te herkennen op de aquarel die deel uitmaakt van de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle (Topografische Verzameling inv.nr. 2369). Ook herkenbaar op de aquarellen in het Gemeentearchief Kampen, Topografisch-historische Collectie nrs. 148 en 1069.
- 10 Frans Walkate Archief (hierna FWA), map *Dagboek Restauratie van het Gotische Huis te Kampen, Bestek nr. 24, Dienst 1907*. Het jaartal is op sommige foto's ook vaag boven de onderpui te herkennen.
- 11 Van Leeuwen, *De maakbaarheid*, 177-178.
- 12 FWA, *Dagboek Restauratie* 4 en 9-11 maart en 8 mei.
- 13 GAK, Topografisch-historische Collectie nr. 1078. Potloodtekening op papier, 15 x 87 centimeter (= h x b). De tekening kan gedateerd worden tussen 1607 (de bovenste geleding van de Buitentoren is reeds verdwenen) en 1646 (de kapel van de Heilige Geestkapel staat nog afgebeeld).
- 14 Van Leeuwen, *De maakbaarheid*, 178.
- 15 De gegevens betreffende de restauratie van de voorgevel zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan Van Leeuwen, *De maakbaarheid*, 175-178, alsmede aan het door Reijers bijgehouden dagboek van de restauratie en Bestek nr. 24 dienst Gemeentewerken Kampen: Restauratie van het Gotische huis te Kampen; beide laatste in FWA, map Gotisch Huis.
- 16 W. Dubelaar (eindred.), *Utrecht in steen: historische bouwstenen in de binnenstad*. Utrecht 2007, 90-92.
- 17 Willem Kraal jr. die naast een schildersbedrijf ook een drogisterij runde, had zijn bedrijf in de Boven Nieuwstraat. Zie: H.W. van den Hoven, *Gapers in Kampen*. Kampen 2004, 4-7. Kraal was de laagste inschrijver: zie *Kamper Courant* 15-10-1908. Een bestek is niet gevonden.
- 18 Op een foto in de collectie van het Gemeentearchief Kampen waarop de VVV reeds is gehuisvest in het pand Oudestraat 160 (sinds 1958) zijn de wapens boven de deur van

- het Gotisch Huis nog zichtbaar. Uit de in mei 1940 opgemaakte inventarislijst van Stichting Campen blijkt dat de ruitjes toen (nog) niet voor ramen hebben gehangen.
- 19 FWA, Stukken Stichting Campen: Inventaris van de Stichting Campen, die aanwezig was op de 2e verdieping van het Gotische Huis, maar wegens oorlogsgevaar werd ingepakt; mei 1940, 2. De zes medaillons bevatten in gotisch lofwerk de volgende opschriften: 'A.J. Reijers voorzitter', 'Stichting Campen J. Boele secretaris', '8 januari 1918 J.C. Berk penningmeester', 'Stichting Campen G.A.F. Walkate', 'F.L.M. Ennema' en 'Ph. Zalsman'.
 - 20 Hun bezoek (en de goedkeuring!) werd van voldoende belang geacht om daarvan melding te maken in de krant: *Kamper Courant* 29-10-1908.
 - 21 D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4)'. *Bulletin K.N.O.B.* 91 (1992), 30-31.
 - 22 Dubelaar, *Utrecht in steen*, 58.
 - 23 D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen: stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*. Utrecht 1994, 51-52; R. Meischke, H.J. Zantkuijl, P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland: architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser: Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*. Zwolle/Amsterdam 2000, 72-73. H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer: het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800*. Zwolle/Zeist 1991, 15-16, 20.
 - 24 Voor de beschrijving van de gevel is (tenzij specifiek vermeld) onder meer gebruik gemaakt van: De Vries, *Bouwen*, 134-135, R. Stenvert, Chr. Kolman, B. Olde Meierink, *Monumenten in Nederland: Overijssel*. Zwolle/Zeist 1998, 199-200 en E. Jans, *Burgerhuizen tussen IJssel en Eems 1400-1850*. Zutphen/Almelo 1989, 131-132.
 - 25 Jans, *Burgerhuizen*, 73 en 107.
 - 26 In de huidige situatie vormt de aanwezige verflaag zelfs een bedreiging voor het gedetailleerde beeldhouwwerk. Doordat de verf sterk verweerd is, blijven vochtresten achter de gebarsten verflagen achter en tasten zo de harde verweringslaag van het zandsteen en daarmee het beeldhouwwerk aan.
 - 27 Dubelaar, *Utrecht in steen*, 58 en 144. W.F. Denslagen en A. de Vries, *Kleur op historische gebouwen: de uitwendige afwerking met pleister en verf tussen 1200 en 1940*. 's-Gravenhage 1984, 49-52. Hier worden onder andere meerdere in schriftelijke bronnen gevonden voorbeelden van het beschilderen van natuursteen gegeven.
 - 28 Stedelijk Museum Kampen, olieverf op doek, inv.nr. 3242.
 - 29 Meischke e.a., *Huizen in Nederland*, 72-73.
 - 30 Chr.J. Kolman, 'De verstedelijking van Kampen in de late Middeleeuwen'. In: *Kamper Almanak 1990*. Kampen[1991], 145-177, in het bijzonder 169-170.
 - 31 Meischke e.a., *Huizen in Nederland*, 71-72.
 - 32 Chr.J. Kolman, *Naer de eisch van't werck*, 134. De Huizen Oudestraat 206 en Vloeddijk 76 hebben ook nog resten van een natuurstenen voorgevel, al zijn die door bepleistering

vanaf de straat niet zichtbaar.

- 33 Kolman, *Naer de eisch van't werck*, 50 en 53.
- 34 Meischke e.a., *Huizen in Nederland*, 70-71
- 35 Kolman, *Naer de eisch van't werck*, 135-136.
- 36 Chr. Kolman en R. Stenvert, 'Nieuwe vormen en traditionele bouw: het Vleeshuis te Kampen in het midden van de 16de eeuw'. *Bulletin K.N.O.B.* 93/3 (1994) 81-99, in het bijzonder 85-86, 95. Onduidelijk blijft of Lambert de gevel ook heeft ontworpen of slechts als bouwer is opgetreden.
- 37 C.N. Ferhmann, *Kampen vroeger en nu*. Bussum 1972, 138; Jans, *Burgerhuizen*, 61, 107 en 131-132.
- 38 E.O. van der Werff, 'Het doxaal in de kloosterkerk van Ter Apel'. In: E.O. van der Werff en M. Beilmann, *Beelden op hun plaats: doxaalbeelden uit Bentlage in Ter Apel*. Ter Apel 1995, 23-32.
- 39 Tijdens het zestien maanden durende bewind van de Wederopers in 1534-1535 is veel van het (laat)midleeeuwse stadsarchief van Münster verloren gegaan. In de weinige overgeleverde archiefbronnen van vóór 1534 komt in ieder geval de naam van Frederick Rijnvisch niet voor. Vriendelijke mededeling van mevrouw Christa Wilbrand, Stadtarchiv Münster.
- 40 Jans, *Burgerhuizen*, 132.
- 41 Kolman, *Naer de eisch van't werck*, 134.
- 42 1512: GAK, Rechterlijk Archief (=RA) inv.nr. 7 fol. 244; 1513, 1515, 1518 en 1519: GAK, RA inv.nr. 56, resp. fol. 1v, 36v, 127 en 132v. Zie voor een overzicht van bewoners/eigenaren van Oudestraat 158: H.W. van den Hoven, *Oudestraat met Achtergrond: van Bovenkerk tot Hagenpoort: deel 2-C van 124 – 164*. Kampen 1999 en H.W. van den Hoven, *100 Jaar wonen en werken in - op de Oudestraat: de even zijde vanaf de Bovenkerk gezien links: deel 6: nummers 118 – 162/l*. Kampen 1998.
- 43 Zie Van den Hoven, *Oudestraat met Achtergrond* en noot 44.
- 44 Met dank aan Kees Schilder, voor de verstrekte informatie over Frederick Rijnvisch en zijn familie.
- 45 GAK, RA inv.nr. 75, fol. 256v; 13-02-1489.
- 46 GAK, Oud Archief inv.nr. 2082/regist 348.
- 47 GAK, Archief Armenkamer inv.nr. 1 p. 69 en inv.nr. 235 p. 93.
- 48 GAK, Archief Armenkamer inv.nr. 709/regist743.
- 49 De ook wel gebezigde betekenis Iesus Habemus Socium (Jezus is onze metgezel) werd vooral vanaf de late 16de eeuw populair, nadat de Jezuiten dit als devies voor hun orde kozen. Door de woorden In Hoc Signo (In dit teken [zult u overwinnen]) die Constantijn in zijn visioen hoorde kreeg IHS uiteindelijk de voorkeur boven IHC. R. Taylor, *Symboliek in kerken en kathedralen: oorsprong en betekenis*. Rijswijk 2005, 249.

- 50 Zie voor een uitvoerige beschrijving van betekenis, verspreiding en voorbeelden van het IHS-monogram: D.J. de Vries, 'Boetepredikers en de IHS-rage op gebouwen'. *Bulletin K.N.O.B.* 103/3 (2004), 91-105; hier in het bijzonder 91.
- 51 De Vries, *Boetepredikers*, 95-96.
- 52 T. van Bueren, *Leven na de dood: gedenken in de late Middeleeuwen*. Utrecht/Turnhout 1999, 11.
- 53 De Vries, *Bouwen*, 135-136 en De Vries, *Boetepredikers*, 101-102. Vanaf 1928 bevond de schouw zich in De Waag op de Brink. Na de laatste verbouwing van het gebouw in 2003 is de schouw in depot: collectie Historisch Museum Deventer inv.nr. 700.
- 54 M. Geisberg, *Die Stadt Münster, dritter Teil: die Bürgerhäuser und Adelshöfe bis zum Jahre 1700*. Münster 1934. Drubbel 5/6 (1424), Salzstrasse 4 (1429), Frauenstrasse 2 (1479), Neubrückenstrasse 12/14 (1494), Roggenmarkt 6 (1516), Prinzipalmarkt 27 zowel voor- als zijgevel (vermoedelijk circa 1520/1530), Prinzipalmarkt 6/7 (eerste helft 16de eeuw), Spiekerhof 12 voorgevel en schouw (1578), Alter Fischmarkt 7 (vermoedelijk circa 1600) en Alter Fischmarkt 8 (1625). Nagenoeg alle hier genoemde voorbeelden hebben de verwoestende bombardementen niet overleefd.
- 55 Geisberg, *Die Stadt Münster*, Roggenmarkt 5: IHS, MAIA, JOHS, ANA (1480), Prinzipalmarkt 41: IHS, MAIA, (1523), Rothenburg 2: MA, IHS, IOS (vermoedelijk laatste kwart 16de eeuw), Roggenmarkt 14: IHS, MRA, JOHES (1617), Prinzipalmarkt 2: IHS, MARIA, JOAES (1625) en Prinzipalmarkt 45: IHS, MRIA, IOAS (vermoedelijk circa 1625). Alleen de monogramstenen van Prinzipalmarkt 25 en deels die van Roggenmarkt 5 hebben de oorlog overleefd. Zie ook De Vries, *Bouwen*, 135.
- 56 De Vries, *Boetepredikers*, 101
- 57 De Vries, *Bouwen*, 135-136 en De Vries, *Boetepredikers*, 101-102.
- 58 De Vries, *Bouwen*, 137 en De Vries, *Boetepredikers*, 102.
- 59 C.N. Fehrmann, *De Kamper klokgieters, hun naaste verwanten en leerlingen*. Kampen 1967, 249-322: Overzicht van de bestaande en een aantal verloren gegane klokken van de Kamper gieters.
- 60 Taylor, *Symboliek*, 241; J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*. Houten achtste druk 1993, 216/nr.609; J. Hall, *Hall's Iconografisch Handboek: onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*. Leiden 1993, 299.
- 61 Taylor, *Symboliek*, 242; Timmers, *Christelijke symboliek*, 47/nr.79; Th.M. van Mierlo, 'Het kwaad overwonnen: kapitelen in de Broederkerk te Kampen'. *De Panne; mededelingenblad van de Vrienden van het Stedelijk Museum Kampen* 1997, nr.1, 7-12, in het bijzonder 11.
- 62 S. van der Linden, *De heiligen: levens, kalenders, attributen, patronaten, iconografie*. Amsterdam/Antwerpen 2002, 1051.
- 63 Taylor, *Symboliek*, 121; L. Goosen, *Van Andreas tot Zacheüs: thema's uit het Nieuwe Testament en de apocriefe literatuur in religie en kunsten*. Nijmegen 3de druk 1999, 138.

- 64 Voor de beschrijving van het Laatste Oordeel is gebruik gemaakt van: Taylor, *Symboliek*, 102-103 en 220; Timmers, *Christelijke symboliek*, 41-42, nrs. 63 en 65; J. van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst: geschiedenis van de iconografie*. Nijmegen 1992, 73 en 133-135; R. van Schaik, 'Met de dood voor ogen: leven met het hiernamaals in middeleeuws Groningen'. *Groninger Kerken*, jg. 19 nr. 4 (oktober 2002), 116-122, in het bijzonder 117; R. Steensma, 'De voorstelling van het Laatste Oordeel in Groninger kerken'. In: R.J. Grote en K. van der Ploeg (red.), *Muurschilderkunst in Nedersaksen, Bremen en Groningen: vensters op het verleden. Opstellen*. [Groningen] 2001, 142-148, in het bijzonder 142, 145-148.
- 65 Het zwaard gaat terug op Jesaja 49: 2 en de Openbaring van Johannes 1: 16. Sedert de investituurstrijd (circa 1100) verschijnen zwaard en Ilietak bij de oordelende Christus als tekenen van de wereldlijke en de geestelijke macht: Steensma, *Voorstelling Laatste Oordeel*, 146.
- 66 M.A. Moelands en J.Th. de Smidt (red.), *Weegschaal & zwaard: de Verbeelding van recht en gerechtigheid in Nederland*. Den Haag 1999, 58.
- 67 P. Wackers, 'Fabeldieren in de Middeleeuwen: een rijk van betekenissen'. In: J. de Hond, *Monsters & fabeldieren: 2500 jaar geschiedenis van randgevallen*. Amsterdam/'s Hertogenbosch 2003, 35-58, in het bijzonder 36-37.
- 68 Taylor, *Symboliek*, 12, 220, 222; Timmers, *Christelijke symboliek*, 204/nr.550; Van Mierlo, *Het kwaad overwonnen*, 10.
- 69 Taylor, *Symboliek*, 219, 220.
- 70 Taylor, *Symboliek*, 218; Hall, *Hall's Iconografisch Handboek*, 145.
- 71 Taylor, *Symboliek*, 210; Timmers, *Christelijke symboliek*, 116/nr. 270.
- 72 Taylor, *Symboliek*, 227; Hall, *Hall's Iconografisch Handboek*, 348.
- 73 Taylor, *Symboliek*, 212, 214; Timmers, *Christelijke symboliek*, 112/nr. 256.
- 74 Van Mierlo, *Het kwaad overwonnen*, 8; Wackers, *Fabeldieren in de Middeleeuwen*, 54-55.
- 75 Taylor, *Symboliek*, 214.
- 76 Fehrmann, *Kamper klokgieters*, 298.
- 77 Van Laarhoven, *De beeldtaal*, 211.
- 78 Van Schaik, *Met de dood voor ogen*, 117.
- 79 Steensma, *Voorstelling Laatste Oordeel*, 142.
- 80 De gevel dateert vermoedelijk uit het laatste kwart van de 16de eeuw, toen het pand bewoond werd door Johann Herding jr., die in ieder geval vanaf 1588 deel uitmaakte van de Raad van Münster en vanaf 1605 tot aan zijn dood in 1634 het ambt van burgemeester vervulde: Geisberg, *Die Stadt Münster*, 202-204.
- 81 Zie noot 39.
- 82 D. van Heel, 'Het Minderbroederklooster te Kampen'. *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, Bundel 1 (1947), 187-226, in het bijzonder 215-126. Met dank aan Carin Koopman die mij hierop wees.